

भाग (१) व्याकरण

(१) मराठी शुद्ध लेखनाचे नियम

(१) मराठी शुद्ध लेखनाचे नियम

अ) अनुस्वार

- १) नाकापासून स्पष्टपणे उच्चार होणाऱ्या अक्षरावर नेहमी अनुस्वार द्यावा.
उदा. डोंगर, सतरंजी, धंदा, कुंभार, अंधार, पंचमी. इ.
- २) नामांच्या व सर्वनामांच्या अनेकवचनी सामान्य रूपांवर अनुस्वार द्यावा.
उदा. लोकांना, मुलांकडून, मित्रांचे, घोड्यांसाठी, त्यांना इ.
- ३) आदरार्थी अनेकवचनी (बहुवचनी) नामांच्या सामान्य रूपांवर अनुस्वार द्यावा.
उदा, शिक्षकांनी, वडिलांनी, आजोबांनी, विवेकानंदांनी, रानडेंनी इ.
- ४) पुढील शब्दांवर अनुस्वार देऊ नये. जसे - का, की, केळे, करू, करताना, खेळू, घरात, घरी, जाऊ, तेथे, तेव्हा, जेथे, जेव्हा, झोप, नाव, नवे, पाच, बसू, माती, लाकूड, शाळेत. (कारण - या शब्दात अनुनासिकाचा स्पष्ट उच्चार होत नाही)

आ) ऱ्हस्व - दीर्घ अक्षरे

- १) इ - कारान्त आणि 'उ' - कारान्त शब्दातील शेवटचे अक्षर नेहमी दीर्घ लिहावे, उदा - मी, कवी, गुरू, बाहू जू, ऋषी, गती, वही, गहू पेरू, वाळू, शत्रू.
परंतु असे शब्द जोडशब्दात आल्यास हा शेवटचा ई कार व ऊ कार ऱ्हस्व होतात.
उदा - विद्यार्थिभांडार ऋषिकुमार, कविचरित्र, लघुकथा, शत्रुपक्ष इ.
अपवाद - अति, आणि, नि, परंतु, तथापि, अद्यापि, यद्यपि, प्रभृति, यथामति, यथाशक्ति, इति, ही अव्यये ऱ्हस्वातच लिहावी.
- २) सामासिक शब्दातील पहिले पद ऱ्हस्व 'इ' कारान्त किंवा 'उ' कारान्त असल्यास ते ऱ्हस्वातच राहते. आणि ते पद दीर्घ 'ई' कारान्त किंवा 'ऊ' कारान्त तत्सम शब्द असल्यास ते दीर्घातच राहते.
उदा - कविचरित्र, गतिमान, गुरुवर्य, पशुपक्षी, युक्तिवाद, लघुकथा, वायुपुत्र, शक्तिमान, हरिनाम, गौरीहर, वधूवर इ.
- ३) अकारान्त शब्दातील उपान्त्य 'इ' कार किंवा 'उ' कार दीर्घ असतो.
उदा - ऊस, गूळ, चूल, नीळ, दूध, धीट, धूप, नीट, नवीन, पाऊस, पूल, फूल, बहीण, बक्षीस, माणूस, मीट, मूल, म्हणून, विहीर, तीर, घूस, परीट, बुरुज, कापूस इ.
अपवाद - संस्कृतमधून मराठीत आलेल्या तत्सम शब्दांना हा नियम लागू नाही.
उदा - अरुण, कुसुम, गुण, तरुण, दक्षिण, पश्चिम, प्रिय, मधुर, मंदिर, युग, विष, शिव इ.
- ४) एकाक्षरी शब्द दीर्घ असावेत -
उदा - मी, तू, ती, ही, जी, ऊ, थू, धू, पी, पू, शी इ.
- ५) शब्दातील अन्त्य अक्षर दीर्घ असल्यास उपान्त्य अक्षर हे बहुधा ऱ्हस्व असते.
उदा - दिवा, जुनी, किती, मुळा, महिना, वकिली, गरिबी, गुरुजी, माहिती, सुरू, हुतुतू इ.
अपवाद - संस्कृत मधून मराठीत आलेल्या तत्सम शब्दांना हा नियम लागू नाही. उदा - परीक्षा, प्रतीक्षा, गीता, पूजा इ.

- ६) शब्दाच्या शेवटी 'इक' प्रत्यय आल्यास 'क' पूर्वीचा 'इ' कार 'उ' कार ऱ्हस्व लिहावा.
उदा. - ऐतिहासिक, कौटुंबिक, धनिक, यांत्रिक, लौकिक, वार्षिक, शारीरिक, सार्वजनिक, साप्ताहिक, नैतिक, पौराणिक, बौद्धिक, भाविक, भौगोलिक, मानसिक इ.
- ७) हळूहळू , लुटलुटू , मुळमुळू , दुडूदुडू अशा प्रकारच्या शब्दातील दुसरे व चौथे अक्षर दीर्घ असते.
- ८) गावाच्या नावात शेवटी 'पूर' ही अक्षरे असल्यास त्यातील 'पू' नेहमी दीर्घ लिहावे.
उदा. नागपूर बिजापूर इ.

इ) सामान्यरूप

- १) ऱ्हस्व 'इ' कारान्त व 'उ' कारान्त तत्सम शब्दाचे सामान्यरूप करताना त्या शब्दातील अंत्यस्वर दीर्घ होतो.
उदा. - रवि - रवीचे, प्रभु - प्रभूला इ.
- २) मराठी शब्दाचे उपान्त्य अक्षर (दीर्घ) ई किंवा ऊ याने युक्त असल्यास शब्दाचे सामान्यरूप होताना ते उपान्त्य अक्षर ऱ्हस्व होते.
उदा. - वीट - विटेने, मूठ - मुठीत, बहीण - बहिणीला, रायपूर - रायपुरात इ.
अपवाद - संस्कृतमधून मराठीत आलेल्या अशाप्रकारच्या तत्सम शब्दांना हा नियम लागू नाही.
उदा. - सीता - सीतेला, पूर्व - पूर्वेकडे, परीक्षा - परीक्षेसाठी, पूजा - पूजेकरिता इ.

ई) इतर

- १) कोणता, एखादा हे शब्द कोणचा व एकादा असे लिहू नये.
- २) 'ए' कारान्त नामाचे सामान्यरूप 'या' कारान्त करावे.
उदा. - फडके - फडक्यांना, रस्ते - रस्त्यांना, हसणे - हसण्यासाठी, आंबा - आंब्यांना, लिहीणे - लिहिण्यासाठी.
- ३) धातूला 'ऊन' व 'ऊ' प्रत्यय लागताना मूळ धातूत शेवटी 'व' असल्यास त्यावेळी 'वून' व 'वू' किंवा 'ऊन', 'ऊ' अशी रूपे होतात.
उदा - धाव - धावून, धावू, जेव - जेवून, जेवू, जा - जाऊन, जाऊ, इ.
- ४) राहणे, पाहणे, वाहणे हे शब्द असेच लिहावेत. या शब्दांची रहाणे, पहाणे, वहाणे, ही चुकीची रूपे असल्याने ही लिहू नयेत.
- ५) मराठीत रुढ झालेले तत्सम व्यंजनांत शब्द 'अ' कारान्त लिहावेत. त्यातील शेवटच्या अक्षराचा (संस्कृतातल्याप्रमाणे) पाय मोडू नये.
उदा - अर्थात, क्वचित, पश्चात, विद्युत, साक्षात, कदाचित, भगवान, विद्वान, तस्मात इ.
- ६) लिहिताना एखाद्या माणसाच्या तोंडचे शब्द त्याच्या मूळ उच्चार प्रमाणे जसेच्या तसे लिहावेत.
उदा. - "मला असं वाटतं की मिलापचं चित्र बरोबर असावं"

काही शुद्ध शब्द -

अधिक, अधीन, अधीर, अनिल, इच्छा, इयत्ता, ईर्षा, ईश, ईश्वर, उद्योग, उज्ज्वल, उष्ण, उत्कृष्ट, उर्फ, एखादा, एकूण, कर्तृत्व, कीर्ती.

क्रीडा, खड्ग, गृहस्थ, जीवन, ज्येष्ठ, द्वितीया, तृतीया.

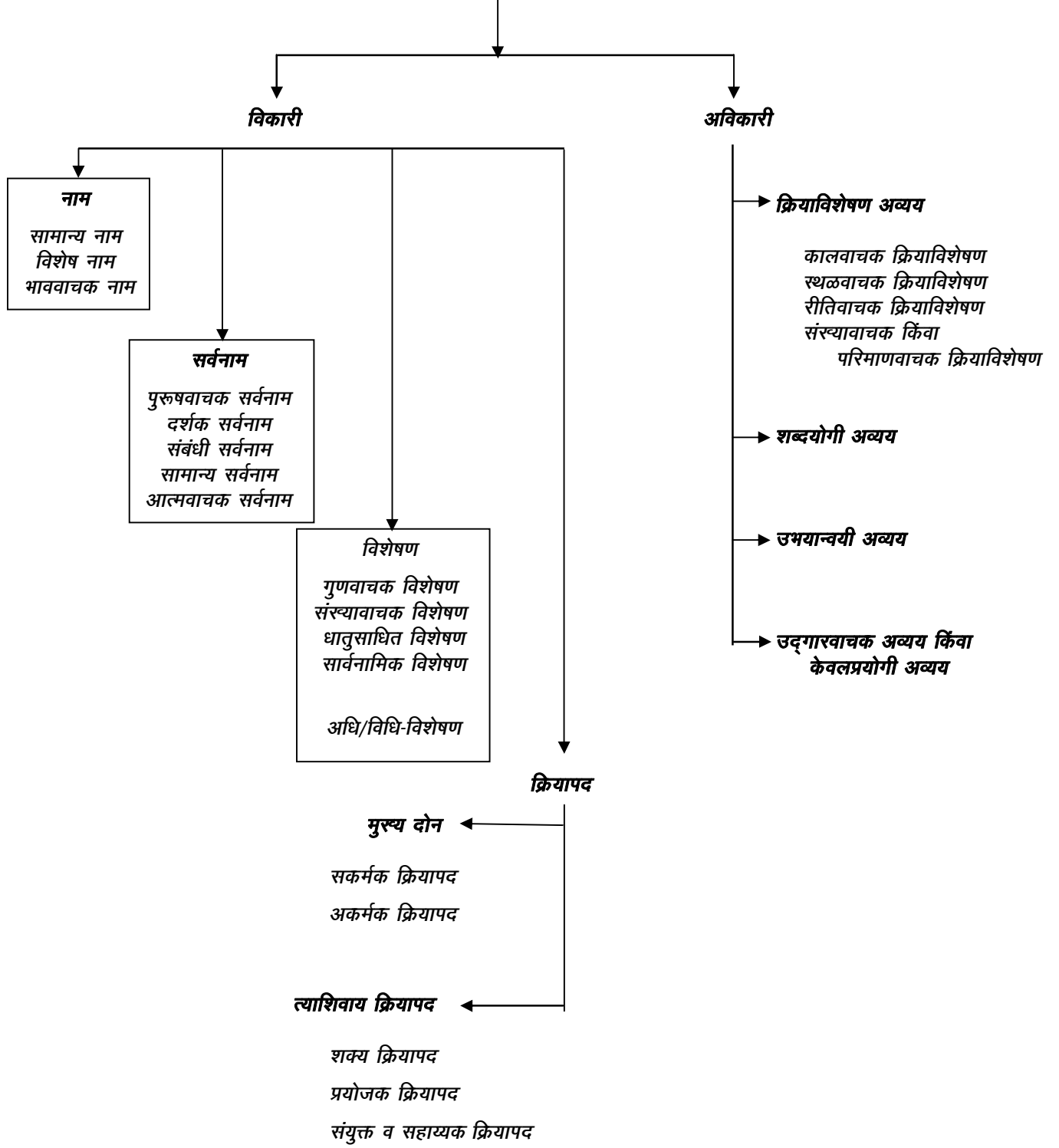
निःस्पृह, परामर्ष, पृष्ठ, पृथ्वी, बृहस्पती, मातुःश्री, महत्त्व.

मुत्सद्दी, लक्ष्मण, वक्तृत्व, वृक्ष, सत्त्व, क्षत्रिय, ज्ञानेश्वर.

स्वाध्याय - पुढील शब्द शुद्ध करून लिहा - आकर्षण, उंदिर, खुण, हिन, चिरंजिव, दिव्याकार, दिपक, फुल, भिक, विहिर.

(२) शब्दांच्या जाती

शब्दांच्या जाती

(२) शब्दांच्या जाती

शब्दांच्या मुख्य जाती - शब्दांच्या मुख्यतः दोन जाती असतात.

१) विकारी शब्द

२) अविकारी शब्द

१) विकारी शब्द - जे शब्द वाक्यात उपयोगात येताना त्यांच्या रूपात बहुधा कोणत्या तरी प्रकारचा बदल होतो. त्यांना विकारी शब्द असे म्हणतात.

उदा - मनुष्य, ती, हसला इ.

२) अविकारी शब्द - ज्या शब्दांचा वाक्यात केव्हाही, कोणत्याही प्रकारचा बदल न होता उपयोग होतो, त्यांना अविकारी शब्द म्हणतात.

उदा - हळू, तर, परंतु, इ.

शब्दांची कार्ये आठ आहेत. म्हणजेच, शब्दांच्या जाती (कार्ये) आठ आहेत.

१) नाम

२) सर्वनाम

३) विशेषण

४) क्रियापद

५) क्रियाविशेषण अव्यय

६) शब्दयोगी अव्यय

७) उभयान्वयी अव्यय

८) केवलप्रयोगी अव्यय

यापैकी पहिल्या चार जाती विकारी शब्दांच्या असून पुढच्या चार अविकारी शब्दांच्या जाती आहेत.

विकारी शब्दांच्या जाती - अ) नाम आ) सर्वनाम इ) विशेषण ई) क्रियापद

विकारी शब्दांच्या जाती

अ) शब्दांच्या जाती - नाम

नामे - नाम म्हणजे कोणत्याही वस्तूला दिलेले नाव.

नामांचे मुख्य प्रकार तीन - अ) सामान्य नाम ब) विशेषनाम क) भाववाचकनाम

विशेष सूचना : - नामाचे पाच प्रकार.

अ) विशेषनाम, ब) भाववाचकनाम, क) समूहवाचक नाम, ड) पदार्थवाचक नाम किंवा द्रववाचक नाम, ई) सामान्यनाम

अ) सामान्य नाम - जे नाम एकाच जातीच्या अनेक वस्तूंना लागू पडते, ते सामान्यनाम

उदा. - पर्वत, मुलगी, घर, शाळा, फळ, फूल, गाय, घोडा, टेबल, रसुची इ.

ब) विशेषनाम - जे नाम एकाच जातीच्या विशिष्ट व्यक्तीचा, प्राण्याचा किंवा वस्तूचा बोध करून देते, ते विशेषनाम.

उदा. - सलोख, स्नेहल, हिमालय, गंगा, कपिला इ.

क) भाववाचक नाम - ज्या नामामुळे, प्राण्यामधील किंवा पदार्थामधील गुणांचा, भावाचा किंवा धर्माचा बोध होतो, ते भाववाचक नाम.

उदा. - प्रामाणिकपणा, गोडी, धूर्तपणा, शौर्य, निर्भयता, कारुण्य इ.

स्वाध्याय - पुढील वाक्यातील नामे शोधा व लिहा -

- १) सलोख, पुस्तक आणि,
- २) शेतकरी जमीन नांगरतात.
- ३) या झाडाची फळे गोड आहेत.
- ४) स्नेहलच्या बोलण्यात गोडी आहे.

विकारी शब्दांच्या जाती

आ) शब्दांच्या जाती - सर्वनाम

सर्वनामे - स्वतःचा असा काही विशेष अर्थ नसून सर्व नामांच्या बदल उपयोगात येणारा जो विकारी शब्द त्यास सर्वनाम असे म्हणतात.

सर्वनामाचे अर्थदृष्ट्या प्रकार सहा आहेत -

- (अ) पुरुषवाचक सर्वनाम (ब) दर्शक सर्वनाम (क) संबंधी सर्वनाम
(ड) प्रश्नार्थक सर्वनाम (इ) सामान्य किंवा अनिश्चित सर्वनाम (फ) आत्मवाचक सर्वनाम.

मराठीत एकंदर सर्वनामे नऊच आहेत -

मी, तू, तो, हा, जो, कोण, काय, आपण, स्वतः

अ) पुरुष वाचक सर्वनाम - तीन प्रकार आहेत.

- १) प्रथम पुरुषवाचक सर्वनाम
- २) द्वितीय पुरुषवाचक सर्वनाम
- ३) तृतीय पुरुषवाचक सर्वनाम.

- १) **प्रथम पुरुषवाचक सर्वनाम** - बोलणाऱ्या व्यक्तीने स्वतःविषयी वापरलेली सर्वनामे
उदा. - मी, आम्ही, आपण, स्वतः व त्यांची विभक्ती प्रत्यये.
- २) **द्वितीय पुरुषवाचक सर्वनाम** - बोलणारी व्यक्ती ज्यांच्याशी बोलते, त्यांच्या विषयी वापरलेली सर्वनामे.
उदा. - तू, तुम्ही, आपण, स्वतः व त्यांची विभक्ती प्रत्यये.
- ३) **तृतीय पुरुषवाचक सर्वनाम** - बोलणारी व्यक्ती ज्यांच्या विषयी बोलते त्यांच्या विषयी वापरलेली सर्वनामे.
उदा. - तो, ती, ते, त्या, ती व त्यांची विभक्ती प्रत्यये.

ब) दर्शक सर्वनाम - विशेषतः वस्तू जवळ असल्यास लिंग भेदाप्रमाणे 'हा, ही, हे, ह्या,' ही सर्वनामे वापरतो. पण वस्तू दूर असल्यास 'तो, ती, ते, त्या,' ही सर्वनामे वापरतो. ही सर्वनामे वापरताना आपण ते पदार्थ दर्शवितो किंवा दाखवितो म्हणून त्यांना दर्शक सर्वनामे असे म्हणतात.

क) संबंधी सर्वनामे - 'जो, जी, जे, ज्या,' ह्या सर्वनामांचा संबंध त्याच वाक्यात पुढे येणाऱ्या 'तो, ती, ते, त्या,' या दर्शक सर्वनामांशी असतो. म्हणून 'जो, जी, जे, ज्या' या सर्वनामांना संबंधी सर्वनामे असे म्हणतात.

- उदा - १) जो अभ्यास करतो तो परीक्षेत पास होतो.
२) जे चकाकते ते सारे सोने नसते.
३) जी कविता लिहिते ती कवयित्री होते.

ड) प्रश्नार्थक सर्वनाम - वाक्यात प्रश्न विचारण्यासाठी वापरलेली सर्वनामे. कोण, काय, कोणास, कोणाचा, कोणी यामुळे प्रश्न विचारता येतो. म्हणून ही प्रश्नार्थक सर्वनामे होय.

उदा - डब्यात काय आहे ? दरवाजात कोण आहे ? हे काम कोणी केले ? हे पुस्तक कोणाचे आहे ? वही कोणास देणार आहेस ?

ई) सामान्य किंवा अनिश्चित सर्वनाम - प्रश्नार्थक वाक्याव्यतिरिक्त इतर ठिकाणी वापरलेली कोण, कोणास, काय ही सर्वनामे कोणत्या नामाबद्दल वापरलेली आहेत हे निश्चित सांगता येत नाही. म्हणून अशा 'कोण व काय' या सर्वनामांना अनिश्चित किंवा सामान्य सर्वनामे म्हणतात.

उदा - मिलापच्या पिशवीत काय आहे ते पाहूया. तुम्ही कोणताही प्रश्न विचारा, स्नेहलचे उत्तर तयार असते. आंबा कोणी स्वाल्ला ते माहीत नाही.

फ) आत्मवाचक सर्वनाम - स्वतः व आपण ही सर्वनामे.

उदा. - मी स्वतः अभ्यास करणार. स्वतः मेल्याशिवाय स्वर्ग मिळत नाही. आपले काम आपणच करावे. तुम्ही स्वतः चहा घ्या. त्यानी स्वतः मिलापला बोलावले. तुम्ही आपल्या घरी जा. त्यानी आपले पुस्तक बदलले आहे.

'आपण' ह्या सर्वनामाचा प्रथम पुरुषवाचक व द्वितीय पुरुषवाचक याप्रमाणे उपयोग करणे व आत्मवाचक याप्रमाणे उपयोग करणे यात फरक आहे. जेव्हा ते 'आम्ही किंवा तुम्ही' या अर्थाने येते, तेव्हा ते अनुक्रमे प्रथम व द्वितीय पुरुषवाचक असते. व 'स्वतः' या अर्थी येते तेव्हा ते आत्मवाचक असते.

पुरुषवाचक 'आपण' व आत्मवाचक 'आपण' यातील फरक

पुरुषवाचक आपण	आत्मवाचक आपण
१) प्रथम व द्वितीय पुरुषीच येते,	१) सर्व पुरुषी येते.
२) आदरार्थी अनेकवचनी येते,	२) दोन्ही वचनी येते.
३) तुम्ही व आम्ही याच अर्थी येते,	३) स्वतः याच अर्थी येते.
४) कर्ता, कर्म होऊ शकते,	४) कर्ता, कर्म कधी ही होऊ शकत नाही.

स्वाध्याय : खालील वाक्यातील ठळक शब्द नामे आहेत की सर्वनामे आहेत ते सांगा :

- १) गमतीदार पोशाख केलेला एक माणूस रिंगणात आला. तो फार ठेंगणा होता.
- २) नंतर काही हत्ती रिंगणात आले. ते वर्तुळाकार फिरू लागले.

विकारी शब्दांच्या जाती

इ) शब्दांच्या जाती - विशेषण

विशेषण - नामाबद्दल विशेष माहिती सांगणारा शब्द. म्हणजे नामांचा कोणत्या तरी प्रकारचा गुण किंवा वैशिष्ट्य दाखविणारा जो विकारी शब्द त्याला विशेषण म्हणतात. विशेषणे ही कशाचीही नावे नसतात. विशेषणे एकाकी कधीच येऊ शकत नाहीत. कधी कधी नाम नसताना विशेषण एकाकी येते. तेव्हा तेच नाम होते. विशेषण हे नामाला जोडून नामाच्या आधी येते.

उदा - गरिबास श्रीमंत व्हावेसे वाटते. येथे गरीब हा शब्द नामाप्रमाणे उपयोगात आलेला आहे. म्हणून ते विशेषण नसून नामच आहे.

विशेषणे चार प्रकारची असतात.

अ) गुणवाचक विशेषण ब) संख्यावाचक विशेषण

क) सार्वनामिक विशेषण ड) धातुसाधित विशेषण.

(टीप -

अधि-विशेषण / विधि-विशेषण

मराठी वाक्यामध्ये पुष्कळ वेळा विशेषण नामाच्या पूर्वी येते. ह्या वाक्याच्या पूर्वी येणाऱ्या विशेषणास नुसते विशेषण किंवा अधि-विशेषण म्हणतात. पण नामाचे नंतर विधेयाची पूर्तता करण्यासाठी येणाऱ्या विशेषणास विधि-विशेषण म्हणतात.

उदा - (१) "पण मुलगी हुशार आहे" येथे 'हुशार' हे विधि-विशेषण आहे - विशेषणावर विशेष जोर देण्याची आवश्यकता असल्यास विशेषणे नामाच्या नंतर येतात. (२) "हुशार मुलगी लक्ष देऊन अभ्यास करते" येथे 'हुशार' हे अधि-विशेषण आहे)

अ) **गुणवाचक विशेषण** - नामांचे गुण किंवा विशेष दाखविणाऱ्या अशा विशेषणांना 'गुणवाचक विशेषणे' म्हणतात.

उदा. - चांगला मुलगा, पांढरी टोपी, कडू कारले, पिवळी केळी.

चांगला, पांढरी, कडू, पिवळी ही विशेषणे त्यांच्या पुढे येणारी नामे कशा प्रकारची आहेत हे सांगतात.

ब) **संख्यावाचक विशेषण** - ही विशेषणे नामाची संख्या दर्शवितात.

त्यात तीन प्रकार आहेत.

१) गणनावाचक संख्या विशेषण

२) क्रमवाचक संख्या विशेषण

३) आवृत्तीवाचक संख्या विशेषण.

१) **गणनावाचक संख्या विशेषण** - काही गणनावाचक संख्या विशेषणे निश्चित संख्या, अनिश्चित संख्या किंवा परिमाणही दाखवितात.

उदा. - वीस मुले, पंचवीस पुस्तके, दहा फळे, पाच पाने. यात वीस, पंचवीस, दहा, पाच ही निश्चित संख्या होय.

काही मुले, थोडे तांदूळ, पुष्कळ मुंग्या, यात काही, थोडी, पुष्कळ ही अनिश्चित संख्या होय.

२) **क्रमवाचक संख्या विशेषण** - यात वस्तूंचा क्रम दाखविला जातो.

उदा. - पहिला क्रमांक, चौथा मुलगा, आठवा बाक. यात पहिला, चौथा, आठवा ही क्रमवाचक संख्या विशेषण होय.

३) **आवृत्तीवाचक संख्या विशेषण** - यात संख्येची किती आवृत्ती झाली हे कळते.

उदा. - दुप्पट मोठा, तिप्पट उंची, दसपट पुस्तके. यात दुप्पट, तिप्पट, दसपट ही आवृत्तीवाचक संख्या विशेषणे होय.

संख्यावाचक विशेषण उदा.

अंक	गणनावचक	क्रमवाचक	आवृत्तीवाचक
१	एक	पहिला	एकपट
२	दोन	दुसरा	दुप्पट
३	तीन	तिसरा	तिप्पट
४	चार	चौथा	चौपट
५	पाच	पाचवा	पाचपट इ.

क) **सार्वनामिक विशेषण** - सर्वनामापुढे त्याची नामे लगेच आलेली असतात. अशी ही सर्वनामे विशेषणे होतात. सर्वनामापासून बनलेल्या अशा विशेषणांना सार्वनामिक विशेषणे म्हणतात.

टीप - हा कागद, ते फळ, ती चिमणी, - हा, ते, ती, ही सर्वनामे वाटतील, परंतु ती या ठिकाणी कागद, फळ, चिमणी या नामांची विशेषणे म्हणून आलेली आहेत. सर्वनाम नामाबद्दल वापरतात. इथे ती नामाबरोबर आहेत हे ध्यानात घ्यावे.

उदा. - माझे घर, तुझी शाळा, त्यांचे मित्र, येथे माझे, तुझी, त्यांचे ही सार्वनामिक विशेषणे होय.

ड) **धातुसाधित विशेषण** - धातू पासून कृदंत रूपे बनतात. काही कृदंत रूपांचा वाक्यात विशेषणासारखा उपयोग होतो. त्यांना धातुसाधित विशेषणे म्हणतात.

उदा - त्याचा चेहरा बोलका वाटतो. (बोलणे) आम्ही सिंहगडला चालत चालत गेलो. (चालणे). कोकिळा गात आहे. (गाणे) बोलका, चालत, गात ही धातुसाधित विशेषणे होय.

टीप - कृदंत - धातुपासून तयार झालेले रूप, यालाच कृदंत म्हणतात. गा धातुपासून गाणे, गान, गाता, गाताना, गाऊ, गाऊन, गाणारा अशी कृदंत रूपे तयार होतात.

१) नामापासून विशेषणे :

१) आनंद - आनंदी	२) इतिहास - ऐतिहासिक
३) इच्छा - इच्छित, ऐच्छिक	४) उपयोग - उपयोगी
५) उत्साह - उत्साही	६) ऐट - ऐटबाज, ऐटदार
७) केस - केसाळ	८) कागद - कागदी
९) कुटुंब - कौटुंबिक	१०) स्वर्च - स्वर्चिक
११) गर्व - गर्विष्ट	१२) गुण - गुणवान
१३) चव - चविष्ट	१४) चैन - चैनी
१५) जल - जलमय	१६) जग - जागतिक
१७) जोर - जोरदार	१८) डोंगर - डोंगराळ
१९) तन्हा - तन्हेवाईक	२०) तोंड - तोंडाळ
२१) दया - दयावंत	२२) दगड - दगडी
२३) दुःख - दुःखी	२४) दोष - दोषी
२५) धूर - धुरकट	२६) धर्म - धार्मिक
२७) निसर्ग - नैसर्गिक	२८) प्रकाश - प्रकाशित
२९) पराक्रम - पराक्रमी	३०) पद्धत - पद्धतशीर
३१) पुस्तक - पुस्तकी	३२) बहुमत - बहुमतवादी
३३) बंड - बंडखोर	३४) बुद्धी - बुद्धिमान, बौद्धिक
३५) भारत - भारतीय	३६) भीती - भीतीदायक
३७) मजा - मजेशीर	३८) मानव - मानवी
३९) यंत्र - यांत्रिक	४०) यश - यशस्वी
४१) रंग - रंगीत	४२) राग - रागीट
४३) राष्ट्र - राष्ट्रीय	४४) लोखंड - लोखंडी
४५) लाज - लाजाळू	४६) लाकूड - लाकडी
४७) वजन - वजनी	४८) वाळवंट - वाळवंटी
४९) व्यवहार - व्यवहारी	५०) वर्ष - वार्षिक
५१) व्यापार - व्यापारी	५२) विनय - विनयी, विनयशील
५३) शहर - शहरी	५४) शक्ती - शक्तिमान
५५) शास्त्र - शास्त्रीय	५६) शाकाहार - शाकाहारी
५७) शौर्य - शौर्यशाली	५८) शिक्षण - शैक्षणिक
५९) सरकार - सरकारी	६०) समाज - सामाजिक
६१) सर्वांग - सर्वांगीण	६२) सागर - सागरी
६३) सुख - सुखी	६४) सूत - सुती
६५) सुगंध - सुगंधी	६६) हवा - हवाई
६७) हास्य - हास्यास्पद	६८) हौस - हौशी
६९) ज्ञान - ज्ञानी	

स्वाध्याय - पुढील वाक्यातून विशेषणे शोधा व लिहा :-

अ)

- १) त्याने तीन गोळ्या झाडल्या.
- २) मेहनती शेतकरी रूपा पिके काढतात.
- ३) एकचाकी सायकली घेऊन काही मुली आल्या.

ब) पुढील शब्दापासून विशेषणे बनवा - भूगोल, मानस, विज्ञान, स्वर्ग, सप्ताह, तर्क, दीन, प्रभू.

२) शब्दापासून भाववाचक नामे -

विशेषणांना ई, य, ता, त्व, पण, पणा, गिरी ही प्रत्यये लागून भाववाचक नामे तयार होतात.

१) अनुकूल	- अनुकूलता	२) अपूर्व	- अपूर्वाई
३) आवश्यक	- आवश्यकता	४) उत्सुक	- उत्सुकता
५) उंच	- उंची	६) उदास	- औदासीन्य, औदास्य
७) उदार	- उदारपणा, औदार्य	८) उष्ण	- उष्णता
९) कणस्वर	- कणस्वरपणा	१०) करुण	- कारुण्य
११) कुशल	- कौशल्य	१२) कोमल	- कोमलता
१३) स्वंबीर	- स्वंबीरपणा	१४) खिन्न	- खिन्नता
१५) खोल	- खोली	१६) गुन्हेगार	- गुन्हेगारी
१७) गुलाम	- गुलामगिरी	१८) गोड	- गोडी, गोडवा
१९) गरीब	- गरिबी	२०) गोंडस	- गोंडसपणा
२१) चपळ	- चपळाई	२२) चतुर	- चातुर्य, चतुरपणा
२३) चांगला	- चांगुलपणा	२४) जाड	- जाडी
२५) जुना	- जुनेपणा	२६) तृप्त	- तृप्ती
२७) तीव्र	- तीव्रता	२८) थंड	- थंडी
२९) दयाळू	- दयाळूपणा	३०) दीन	- दैन्य
३१) दुर्बल	- दौर्बल्य	३२) देव	- देवत्व, देवपण
३३) धीट	- धिटाई, धीटपण	३४) नम्र	- नम्रता
३५) नवीन	- नाविन्य	३६) निळसर	- निळसरपणा
३७) निपुण	- नैपुण्य	३८) निर्भय	- निर्भयता
३९) प्रमुख	- प्रमुख्य	४०) प्रसिद्ध	- प्रसिद्धी
४१) प्रवित्र	- पावित्र्य	४२) प्रतिकूल	- प्रतिकूलता
४३) प्रवीण	- प्राविण्य	४४) पौष्टिक	- पौष्टिकता
४५) बहादूर	- बहादुरी	४६) भव्य	- भव्यता
४७) भागीदार	- भागीदारी	४८) भीषण	- भीषणता
४९) मऊ	- मऊपणा	५०) मंगल	- मांगल्य
५१) मालक	- मालकी	५२) माणूस	- माणूसकी
५३) मित्र	- मैत्री, मित्रत्व	५४) म्हातारा	- म्हातारपण
५५) मूर्ख	- मूर्खपणा	५६) मोठा	- मोठेपणा
५७) योग्य	- योग्यता	५८) लायक	- लायकी
५९) लहान	- लहानपण, लहानपणा	६०) लुच्चा	- लुच्चेगिरी
६१) रुंद	- रुंदी	६२) वृद्ध	- वार्धक्य
६३) विविध	- विविधता	६४) विशिष्ट	- वैशिष्ट्य
६५) शहाणा	- शहाणपण, शहाणपणा	६६) श्रीमंत	- श्रीमंती
६७) शूर	- शौर्य	६८) श्रेष्ठ	- श्रेष्ठत्व, श्रेष्ठता
६९) सजीव	- सजीवता	७०) शांत	- शांतता
७१) शत्रू	- शत्रुत्व	७२) संपन्न	- संपन्नता
७३) समृद्ध	- समृद्धता	७४) सपाट	- सपाटी

७५) स्वच्छ	- स्वच्छता	७६) स्वतंत्र	- स्वातंत्र्य
७७) स्तब्ध	- स्तब्धता	७८) सुंदर	- सौंदर्य
७९) संथ	- संथपणा		

- १) **स्वाध्याय**
- १) पुढील शब्दापासून विशेषणे बनवा - हुशार, दास, पुरोहित.
 - २) नामे व विशेषणे यांच्या जोड्या लावा.
विशेषणे - मऊ, ताजे, गरीब, कडक, सुंदर, असह्य, काळी, लोखंडी.
नामे - अन्न, पहारा, जमीन, फूल, बिछाने, तिजोरी, लोक, बोजा.
 - ३) पुढील शब्दापासून भाववाचन नामे बनवा :-
मऊ, खोल, गोड, निर्भय, उदार, अपूर्व, दुर्बल.

३) सामान्य नामापासून भाववाचक नामे

१) वकील	- वकिली	२) देव	- देवपण
३) गुलाम	- गुलामगिरी	४) पाटील	- पाटीलकी
५) मित्र	- मित्रत्व, मित्रता	६) मानव	- मानवता
७) मनुष्य	- मनुष्यपण	८) शिपाई	- शिपाईगिरी

विकारी शब्दांच्या जाती

ई) शब्दांच्या जाती - क्रियापद

क्रियापद - क्रियावाचक शब्दाने वाक्याचा अर्थ पूर्ण होतो. क्रियेचा काळ आणि विशेष अर्थ यांचा पूर्ण बोध होतो. तसेच ह्या क्रियावाचक शब्दामुळे वाक्ये पुरी होतात. म्हणून ह्या विकारी शब्दास क्रियापद असे म्हणतात.

क्रियापदाचे एकूण सहा प्रकार आहेत -

(अ) सकर्मक क्रियापद	(ब) अकर्मक क्रियापद
(क) संयुक्त क्रियापद	(ड) सहाय्यक क्रियापद
(ई) प्रयोजक क्रियापद	(फ) शक्य क्रियापद

(अ) सकर्मक क्रियापद - ज्या क्रियापदाचा अर्थ पूर्ण होण्यास कर्माची जरूरी असते, त्यास सकर्मक क्रियापद म्हणतात.

उदा - रामू भाजी विकतो - विकणारा कोण ? रामू. म्हणून रामू हा कर्ता. विकण्याची क्रिया कोणावर घडते ? भाजी या शब्दावर, म्हणून भाजी हे कर्म. रामू विकतो या वाक्याचा अर्थ पूर्ण होत नाही. त्याला पूर्ण होण्यास 'भाजी' या कर्माची जरूरी आहे. म्हणून 'विकतो' हे सकर्मक क्रियापद आहे.

उदा - १) मिलाप चित्र काढतो. २) सलोख अभ्यास करतो. ३) स्नेहल कविता रचते. वरील तीन वाक्यात अनुक्रमे चित्र, अभ्यास, कविता ही कर्मे असल्याने काढतो, करतो व रचते ही सकर्मक क्रियापदे होय.

ब) अकर्मक क्रियापद - ज्या क्रियापदांचा अर्थ पूर्ण होण्यास कर्माची जरूरी नसते, त्यास अकर्मक क्रियापद म्हणतात.

उदा - १) कावळा ओरडतो. २) नेहा झोपते. ३) स्नेहा स्वेळते.

वरील वाक्यात ओरडतो कोण ? कावळा. म्हणून कावळा कर्ता. कर्म नाही.

झोपते कोण ? नेहा. म्हणून नेहा कर्ता. कर्म नाही व

स्वेळते कोण ? स्नेहा, म्हणून स्नेहा कर्ता, कर्म नाही.

वरील वाक्यातील ओरडतो, झोपते, स्वेळते ही अकर्मक क्रियापदे आहेत. यातील ओरडण्याची, झोपण्याची व स्वेळण्याची क्रिया दुसऱ्या कोणावरही घडत नाही. या क्रियापदाना कर्माची जरूरी नसते. म्हणून या क्रियापदांना अकर्मक क्रियापदे म्हणतात.

(क) संयुक्त क्रियापद व (ड) सहाय्यक क्रियापद - कधी कधी क्रियेचा अर्थ पूर्ण करण्यासाठी मुख्य क्रिया दर्शविणाऱ्या रूपाला जोडून दुसऱ्या क्रियापदाचा उपयोग करावा लागतो. या दोन्ही क्रियापदांच्या संयोगाने जे क्रियापद तयार होते त्याला संयुक्त क्रियापद म्हणतात. तसेच त्या मुख्य क्रिया दर्शविणाऱ्या रूपाला जोडून जे दुसरे क्रियापद येते, त्याला सहाय्यक क्रियापद किंवा सहाय्यकारी क्रियापद म्हणतात.

मुख्य क्रिया दर्शविणारे रूप + सहाय्यक क्रियापद = संयुक्त क्रियापद

उदा.- कावळा झाडावर ओरडत आहे. या वाक्यात 'ओरडत' या धातुसाधिताला 'आहे' या क्रियापदाने सहाय्य केले आहे. पण ह्या संयुक्त क्रियापदाने एकाच क्रियेचा बोध झाला पाहिजे.

कृदंत - मुख्य धातूचे रूप अपूर्ण - क्रिया दर्शक म्हणजे धातुसाधित असून सहाय्यक धातूचे रूप मात्र पूर्ण क्रियादर्शक म्हणजे क्रियापद असते. व या दोन्हीमुळे संयुक्त क्रियापद होते.

उदा.- नेहा गात आहे. ह्या वाक्यात 'गात' हे क्रियापद नव्हे, 'गा' या धातूला 'त' हा

प्रत्यय लागून 'गात' असा क्रियावाचक शब्द तयार झालेला आहे, पण या 'गात' शब्दाने वाक्याचा अर्थ पूर्ण होत नाही. म्हणून हा शब्द क्रियापद नाही. धातूला प्रत्यय लागून क्रिया अपुरी दाखविणाऱ्या शब्दाला 'धातुसाधित' किंवा 'कृदंत' म्हणतात.

'गा' या धातूपासून गात, गाताना, गाता, गाऊ, गाणारा ही धातुसाधित रूपे तयार होतात.

ई) प्रयोजक क्रियापद - जेव्हा कोणीतरी एखादी क्रिया दुसऱ्याकडून करवितो, तेव्हा ती क्रिया दाखविणारे क्रियापद हे 'प्रयोजक' क्रियापद असते.

उदा. नेहा बहिणीला हसविते. ह्या वाक्यात नेहा स्वतः हसत नसून हसण्याची क्रिया बहिणीकडून करविते. तसेच पाडतो, रडविते, आणवितो, करवितो, ही प्रयोजक क्रियापदे होय.

फ) शक्य क्रियापद - जेव्हा एखाद्या क्रियापदावरून कर्त्याला ती क्रिया करण्याची शक्ती किंवा सामर्थ्य आहे असा बोध होतो. अशा क्रियापदांना 'शक्य क्रियापदे' म्हणतात.

उदा. त्याला आता खूप चालवते. मला आता दुकानापर्यंत जावते.

चालवते व जावते ही शक्य क्रियापदे होय. कारण येथे क्रियेवरून शक्यतेचा किंवा समर्थतेचा अर्थ कळत असल्यामुळे क्रिया चालवणारा कोण ? किंवा जाणारा कोण ? असे विचारण्याची अपेक्षा नसून चालण्याची किंवा जाण्याची शक्ती असणारे कोण ? ह्या अर्थाच्या प्रश्नानेच अपेक्षित व योग्य उत्तर निघते.

स्वाध्याय - खालील वाक्यातील क्रियापदे ओळखा

१) पाऊस पडला. २) वारा वाहतो. ३) वीज चमकते. ४) मिलाप पुस्तक वाचतो. ५) नेहा हसते. ६) कोमल बोलते.

१) कर्ता २) कर्म ३) प्रत्यक्ष कर्म व अप्रत्यक्ष कर्म ४) विधान पूरक

- १) **कर्ता** - वाक्यात क्रियापदाने दाखविलेली क्रिया करणाऱ्याला कर्ता असे म्हणतात.
उदा.- कबूतर उडते. ह्यात उडणारे म्हणजे उडण्याची क्रिया करणारे कबूतर आहे. म्हणून 'कबूतर' त्या क्रियापदाचा कर्ता आहे.
- २) **कर्म** - क्रियापदाने दाखविलेली क्रिया ज्याच्यावर घडते, ते कर्म होय.
उदा.- अक्षय आंबा खातो. येथे खाण्याची क्रिया करणारा कोण? 'अक्षय' कर्ता. खाण्याची क्रिया कोणावर घडली? 'आंबा' या शब्दावर घडली म्हणून 'आंबा' हा शब्द त्या क्रियापदाचे कर्म आहे.
- ३) **प्रत्यक्ष कर्म व अप्रत्यक्ष कर्म** - काही वेळा एकाच वाक्यात क्रियापदाला वस्तुवाचक व व्यक्तिवाचक अशी दोन कर्मे असतात. त्यांना अनुक्रमे प्रत्यक्ष कर्म व अप्रत्यक्ष कर्म असे म्हणतात.
उदा. सलोखने मिलापला गोष्ट सांगितली. या वाक्यात गोष्ट हे प्रत्यक्ष कर्म व मिलापला हे अप्रत्यक्ष कर्म होय.
- ४) **विधान पूरक** - जेव्हा एखादे क्रियापद अकर्मक असूनही त्याने केलेल्या विधानाची पूर्तता करण्यासाठी एखाद्या शब्दाची आवश्यकता असते, तेव्हा त्या शब्दाला 'विधानपूरक' म्हणतात.
उदा. मिलाप कलाकार आहे. स्नेहल कवयित्री आहे. या दोन्ही वाक्यात 'आहे' हे क्रियापद अकर्मक आहे, परंतु विधानांची पूर्तता 'कलाकार' व 'कवयित्री' या शब्दांनी झाली आहे. म्हणून 'कलाकार' व 'कवयित्री' हे शब्द विधान पूरक आहेत.

क्रियापदाचे काळ

क्रियापदाचे काळ - काळ म्हणजे वेळ. क्रियापदावरून क्रियेचा काळ ठरविता येतो. मुख्य काळ तीन आहेत - (अ) वर्तमानकाळ (ब) भूतकाळ (क) भविष्यकाळ

अ) **वर्तमानकाळ** - याकाळात क्रिया आता घडते असा बोध होतो.

उदा. नेहा खूप बडबड करते. सोनल व नेहा शाळेत जातात.

ब) **भूतकाळ** - या काळात क्रिया पूर्वी घडली असा बोध होतो.

उदा. नेहाने खूप बडबड केली. सोनल व नेहा शाळेत गेल्या.

क) **भविष्यकाळ** - या काळात क्रिया पुढे घडेल असा बोध होतो.

उदा. नेहा खूप बडबड करील. सोनल व नेहा शाळेत जातील.

वर्तमान काळ केव्हा अल्प असतो व केव्हा तो प्रदीर्घही असू शकतो. 'सूर्याभोवती पृथ्वी फिरते' यातील वर्तमान काळ केवढा दीर्घ आहे! तो संपतच नाही.

वर्तमान काळाच्या पूर्वीचा काळ व वर्तमान काळाच्या नंतरचा काळ हे दुस-या बाजूने अमर्याद आहेत.

१) वर्तमान भूतकाळ, भूत भविष्यकाळ इ. संज्ञा मराठीत स्वीकारण्यास योग्य नाहीत. एखादी क्रिया भूतकाळीही होते व वर्तमानकाळी ही होते. किंवा भविष्यकाळात भूतकाळही असतो. क्रियापदावरून किंवा वाक्यावरून स्वरोस्वर अर्थ उत्पन्न होत असतील तर तेच सांगितले पाहिजेत.

वर्तमान काळ, भूतकाळ व भविष्य काळ या तीन ही काळांचे प्रत्येकी चार उप प्रकार आहेत.

१) वर्तमान काळ (Present Tense)

उपप्रकार

- अ) साधा वर्तमानकाळ - यात क्रियापदाच्या रूपावरून क्रिया नक्की घडते एवढेच समजते.
(Simple Present Tense)
उदा.- कोमल दररोज संध्याकाळी आई बरोबर फिरायला जाते.
- ब) चालू किंवा अपूर्ण वर्तमानकाळ - यात क्रियापदाच्या रूपावरून क्रिया अजून अपूर्ण म्हणजेच चालू आहे. असे समजते.
(Present Continuous / Imperfect Tense)
उदा.- शिल्पा आता स्वेळत आहे.
- क) पूर्ण वर्तमानकाळ - यात क्रियापदाच्या रूपावरून क्रिया नुकतीच पूर्ण झाली असे समजते.
(Present Perfect Tense)
उदा. प्रतीक आताच जेवला आहे.
- ड) रीति वर्तमानकाळ - यात क्रियापदाच्या रूपावरून क्रिया सतत होण्याची रीत समजते.
(Present Perfect Continuous Tense)
उदा. कोमल नेहमी पुस्तकातील चित्रे पाहत असते.

२) भूतकाळ (Past Tense)

उपप्रकार

- अ) साधा भूतकाळ - या क्रियापदाच्या रूपावरून क्रिया होऊन गेलेली आहे असे समजते.
(Simple Past Tense)
उदा. शिल्पा काल चंद्रपूरला गेली.
- ब) चालू किंवा अपूर्ण भूतकाळ - या क्रियापदाच्या रूपावरून क्रिया चालू होती किंवा अपूर्ण होती असे समजते.
(Past Continuous / Imperfect Tense)
उदा. समीत कॉलेजला जात होता.
- क) पूर्ण भूतकाळ - या क्रियापदाच्या रूपावरून क्रिया पूर्ण झाली असे समजते.
(Past Perfect Tense)
उदा. कोमल जेवावयास बसली होती.
- ड) रीति भूतकाळ - या क्रियापदाच्या रूपावरून क्रिया सतत होत असे ही रीत समजते.
(Past Perfect Continuous Tense)
उदा. कोमल बाहुली घेऊन स्वेळत असे.

३) भविष्य काळ (Future Tense)

उप प्रकार

- अ) साधा भविष्यकाळ - यात क्रियापदाच्या रूपावरून क्रिया होईल असे समजते.
(Simple Future Tense)
उदा. मिलाप व त्याची आजी उद्या पुण्याला जातील.
- ब) चालू किंवा अपूर्ण भविष्यकाळ - यात क्रियापदाच्या रूपावरून क्रिया चालू किंवा अपूर्ण असेल असे समजते.
(Future Continuous / Imperfect Tense)
उदा. आम्ही स्वारला जात असू.
- क) पूर्ण भविष्यकाळ - यात क्रियापदाच्या रूपावरून क्रिया पूर्ण झाली असेल असे समजते.
(Future Perfect Tense)
उदा. अश्विनी शाळेत गेलेली असेल.

ड) रीति भविष्यकाळ यात क्रियापदाच्या रूपावरून क्रिया सतत होत असेल असे समजते.
(Future Perfect Continuous Tense)

उदा. सलोख व अंकुश अभ्यास करीत जातील.

तीनही काळ त्यांच्या वेगवेगळ्या उपप्रकारासह पुढील तक्त्यात दर्शविलेले आहेत.

काळ

वर्तमानकाळ	भूतकाळ	भविष्यकाळ
उप प्रकार	उप प्रकार	उप प्रकार
१) साधा वर्तमानकाळ	१) साधा भूतकाळ	१) साधा भविष्यकाळ
२) चालू वर्तमानकाळ	२) चालू भूतकाळ	२) चालू भविष्यकाळ
३) पूर्ण वर्तमानकाळ	३) पूर्ण भूतकाळ	३) पूर्ण भविष्यकाळ
४) रीति वर्तमानकाळ	४) रीति भूतकाळ	४) रीति भविष्यकाळ

स्वाध्याय - पुढील वाक्यांचे काळ ओळखा :-

- १) स्टेशनवर गाडी थांबते.
- २) तुझे पत्र मिळाले.
- ३) गाय चारा खाईल.
- ४) सलोख घरी येईल.
- ५) आम्ही जेवतो.
- ६) मिलापने अभ्यास केला.
- ७) कोमल चित्रगीत ऐकत होती.
- ८) शिल्पा खेळावयास बसली होती.
- ९) अंकुश पोहत असे.
- १०) प्रतीक जेवताना खेळत असेल.

क्रियापदांचा अर्थ सांगणारी वाक्ये

- १) मुलगी रोज भाजी खाते.
- २) मुलांनो, रोज भाजी खा.
- ३) मुलांनी रोज भाजी खावी.
- ४) मुलांनी रोज भाजी खाल्ली तर तब्येत चांगली राहते.

पहिल्या वाक्यात कर्ता क्रिया करतो यात फक्त काळाचा बोध होतो. पुढील तीन वाक्यांवरून काळाचा बोध होत नाही. पण सांगणाऱ्याचा हेतू समजतो. दुसऱ्या वाक्यात मुलांना उपदेश केला आहे. तिसऱ्या वाक्यात कर्तव्य सांगितले आहे. आणि चौथ्या वाक्यात अट सांगितली आहे म्हणून २, ३, ४ या वाक्यांवरून क्रियेच्या काळाचा बोध होत नसून सांगणाऱ्याचा उद्देश किंवा हेतू समजतो, यालाच व्याकरणात अर्थ म्हणतात.

क्रियापदाचे बोलणाऱ्याच्या मुख्य हेतूवरून चार अर्थ मानतात -

अ) स्वार्थ ब) आज्ञार्थ क) विध्यर्थ ड) संकेतार्थ

(अ) स्वार्थ - क्रियापदाला केवळ स्वतःचा अर्थ समजतो. वर्तमान, भूत, भविष्य या काळात क्रिया करणाऱ्याचा हेतू नुसते विधान करण्याचा असतो. क्रियापदाची सर्व काळातील ही स्वार्थी रूपे होत.

उदा. १) मी अभ्यास करतो. (वर्तमानकाळ) २) मी अभ्यास केला. (भूतकाळ) ३) मी अभ्यास करीन. (भविष्यकाळ)
४) मी अभ्यास करणार नाही. (नकार)

(ब) आज्ञार्थ - 'मुलांनो, रोज भाजी खा'. या वाक्यातील 'खा' या क्रियापदावरून सांगणाऱ्याचा हेतू साधे विधान करावयाचा नसून आज्ञा किंवा उपदेश करावयाचा आहे. क्रियापदावरून आज्ञा, विनंती, उपदेश किंवा आशीर्वाद देण्याचा हेतू दिसला तर त्याला आज्ञार्थ असे म्हणतात.

उदा. १) माझ्या प्रश्नाचे उत्तर दे. (आज्ञा) २) परमेश्वर तुम्हाला सुखी ठेवो. (आशीर्वाद) ३) देवा मला आज्ञा देण्यातून मुक्त कर. (प्रार्थना) ४) पैसे जपून वापरा. (विनंती)

(क) विध्यर्थ - क्रियापदावरून कर्तव्य, इच्छा, योग्यता, तर्क, शक्यता, असा कोणता तरी बोध होतो.

उदा. १) आपण नेहमी एकमेकांशी प्रेमाने वागावे (कर्तव्य) २) मला चांगले मित्र मिळावेत. (इच्छा)
३) तो घरी पोचला असावा. (तर्क) ४) मिलापच्या चित्राला बक्षीस मिळावे. (शक्यता)

कर्तव्य यालाच विधी म्हणतात. म्हणून ही क्रियापदे विध्यर्थ होय

(ड) संकेतार्थ - यात क्रियापदावरून एक गोष्ट दुसरीवर अवलंबून आहे, अशा प्रकारचा बोध होतो. संकेत म्हणजे अट. संकेत होण्यास दोन वाक्ये लागतात. ती 'जर-तर' 'अव्ययांनी जोडलेली असतात.

उदा. जर मी मंद वाऱ्याची झुळूक झाले असते तर कळीला हळूच स्पर्श केला असता. कधी कधी 'जर' हे अव्यय गाळून वाक्ये लिहितात.

उदा. झाडाला फुले आली तर मी ती देवाला वाहीन.

अविकारी शब्द - अविकारी शब्दात व्यय म्हणजे बदल होत नाही. म्हणून त्यांस अव्यये म्हणतात. अविकारी शब्दांचा वाक्यात केवळ हाही व कोणत्याही प्रकारचा बदल न करता नेहमी उपयोग केला जातो.

अविकारी शब्दांचे प्रकार

अविकारी शब्दांचे चार प्रकार आहेत.

- उ) क्रिया विशेषण अव्यये,
- ऊ) उभयान्वयी अव्यये,
- ए) शब्दायोगी अव्यये,
- ऐ) केवलप्रयोगी अव्यये

अविकारी शब्दांचे प्रकार

उ) शब्दांच्या जाती - क्रिया विशेषण अव्यये

- १) **क्रिया विशेषण अव्यये** - क्रियेचे स्थल, काल, रीति, संख्या इ. कोणत्याही प्रकारचे वैशिष्ट्य दाखविणारा जो अविकारी शब्द आहे त्याला क्रिया विशेषण अव्यय असे म्हणतात.

क्रियाविशेषण अव्यये अर्थदृष्ट्या सामान्यतः चार प्रकारची आढळतात

अ) स्थलवाचक ब) कालवाचक क) रीतिवाचक ड) परिमाणवाचक किंवा संख्यावाचक.

- अ) **स्थलवाचक क्रियाविशेषण अव्यये** - क्रिया कोठे घडली, तिचे स्थळ किंवा ठिकाण दर्शविणारा शब्द.

उदा. येथे स्वेळू नका. आमची शाळा घरापासून जवळ आहे. येथे, तेथे, पत्तीकडे, सभोवार, वर, खाली, आत, मागे, पुढे इ. शब्द त्यांच्या वाक्यातील क्रिया कोठे घडते या बद्दलची विशेष माहिती सांगतात.

- ब) **कालवाचक क्रियाविशेषण अव्यये** - क्रिया घडण्याचा काळ दाखविणारे शब्द.

उदा. १) हल्ली दहिसरला विजेचे दिवे आलेले आहेत. २) गोकर्णला पूर्वी मातीचे रस्ते होते. ३) दिवाळीत मुले आठवडाभर फटाके वाजवितात. ४) आम्ही वारंवार समुद्रावर फिरायला जातो.

केव्हा? हा प्रश्न क्रियापदास विचारल्यास - आज, उद्या, यंदा, जेव्हा, महिनाभर, वारंवार, आता, पूर्वी, मागे, सकाळी, रात्री, नेहमी, पुन्हा, दररोज, वेळोवेळी, क्षणोक्षणी इ. उत्तरे मिळू शकतात.

- क) **रीतिवाचक क्रियाविशेषण अव्यये** - क्रिया घडण्याची रीत दाखविणारे शब्द. कसा? कशी? कसे? या प्रश्नानी क्रियापदाकडून येणारी उत्तरे.

उदा. असे, तसे, जलद, सावकाश, हळूहळू, आपोआप, झटपट, स्वरोस्वर, स्वचित, उगीच, फुकट, मुद्दाम, व्यर्थ

१) मी सावकाश जेवते. २) तो चटकन दुकानात जाऊन आला. ३) सलोख फार जलद चालतो.

- ड) **परिमाणवाचक (किंवा संख्यावाचक) क्रियाविशेषण अव्यये** - क्रिया किती प्रमाणात घडली, हे सांगणारे परिमाणवाचक शब्द. किती? या प्रश्नाने क्रियापदाकडून येणारे उत्तर.

उदा. किंचित, अत्यंत, थोडा, मुळीच, भरपूर, अतिशय, काहीसा, जरा, पूर्ण, बिलकुल, कमी, अधिक, इ.

१) सलोख मुळीच झोपला नाही. २) मिलापने पारिजातकाची भरपूर फुले आणली.

स्वाध्याय - पुढील वाक्यातील क्रियाविशेषणे शोधून लिहा :-

- १) सलोख जलद चालतो.
- २) स्नेहलने तीनदा हे पुस्तक वाचले.
- ३) ही गोष्ट ऐकून मिलाप स्तूप हसला.
- ४) नेहा भरभर बोलते.

अविकारी शब्दांचे प्रकार

ऊ) शब्दांच्या जाती - उभयान्वयी अव्यये

ऊ) उभयान्वयी अव्यये - दोन शब्द किंवा दोन वाक्ये यांना केवळ जोडण्याचे काम करणाऱ्या अविकारी शब्दांना उभयान्वयी अव्यये म्हणतात. ही अव्यये दोन वाक्ये जोडण्याचे कार्य करतात.

उदा. त्यासाठी, आणि, व, शिवाय, अन्, परंतु, पण, अथवा, किंवा, वा, म्हणून, कारण, की, म्हणजे, तर, जर, तरी, यासाठी, इ. शब्दांचा वापर करतात.

उदा.

- १) स्नेहल लक्षदेऊन अभ्यास करते म्हणून तिचा पहिला नंबर येतो.
- २) यश मिळावे म्हणून सलोख स्वूप मेहनत करतो.
- ३) मिलापचा पाय दुखत होता तरी तो शाळेत गेला.
- ४) कोमल आणि शिल्पा एकाच वयाच्या आहेत.

अविकारी शब्दांचे प्रकार

ऊ) शब्दांच्या जाती - शब्दयोगी अव्यये

ऊ) शब्दयोगी अव्यये - नाम किंवा दुसरा एखादा विकारी शब्द त्याला जोडून येऊन त्याचा वाक्यातील इतर शब्दाशी संबंध दाखविणाऱ्या अविकारी शब्दाला शब्दयोगी अव्यय असे म्हणतात.

उदा. मनुष्य हा पैशापेक्षा गुणाने अधिक श्रीमंत असला पाहिजे. विद्यार्थ्यांनी शिक्षक काय सांगतात ह्याकडे अधिक लक्ष द्यावे. पावलावर, घरावर, झाडापुढे येईपर्यंत, केल्यामुळे इ.

सूचना -

काही स्थलवाचक व कालवाचक अव्यये क्रियाविशेषण अव्ययेही असतात व शब्दयोगी अव्ययेही असतात. ज्यावेळी ती नामापुढे त्यास जोडून येतात, तेव्हा ती शब्दयोगी अव्यये असतात. आणि जेव्हा ती स्वतंत्र असून कशासही जोडली न जाता क्रियेचा गुण दाखवितात, तेव्हा ती क्रियाविशेषण अव्यये असतात. यातील फरक पहा -

शब्दयोगी अव्यये

- १) तो झाडावर आहे.
- २) दिव्यारक्षाली बसून वाचू नये.
- ३) दूध पिण्यापूर्वी दात घासावे.
- ४) जेवणानंतर चूळ भरावी.

क्रियाविशेषण अव्यये

- तो हात वर करतो.
- मी रक्षाली येतो.
- पूर्वी तो स्वूप रक्षित होता.
- ती नंतर डॉक्टरकडे गेली.

स्वाध्याय : - पुढील वाक्यातील शब्दयोगी अव्यये शोधून लिहा :-

- १) शिंपी पक्षी घट्याबाहेर आला.
- २) मुले बाकावर बसली.
- ३) मिलाप येईपर्यंत तू थांब.
- ४) तुला लिहिल्याशिवाय चालणार नाही.
- ५) आमची बस दुकानाजवळ थांबते.

अविकारी शब्दांचे प्रकार

(ऐ) शब्दांच्या जाती - केवलप्रयोगी अव्यये

ऐ) उद्गारवाचक अव्यय किंवा केवलप्रयोगी अव्यय -

मनाला एकाएकी होणारे हर्ष, शोक, तिरस्कार, आश्चर्य इ. विकार दर्शविण्यासाठी जे शब्द एकदम उच्चारले जातात, अशा अविकारी शब्दांना केवल प्रयोगी किंवा उद्गार वाचक अव्यये असे म्हणतात. आपल्या मनात जितक्या प्रकारच्या भावना उद्भवतात तितके त्यांचे प्रकार संभवतात.

१) हर्षदर्शक	- वाहवा, अहाहा, वा वा: अहा, आहो.
२) शोकदर्शक	- अरेरे, अगाई, हायहाय, शिवशिव, रामराम, देवारे, आईआई.
३) आश्चर्यदर्शक	- अबब, अरे बापरे, अय्या, अगबाई.
४) विरोधदर्शक	- छे, छट्, अंहं, उंहं, छी, छीछी.
५) तिरस्कारदर्शक	- छी, थूः, शीः, इश्श, अहाहा.
६) प्रशंसादर्शक	- वाहवा, शाबास, भले, ठीक.
७) स्वीकारदर्शक (संमतीदर्शक)	- जी, हां. ठीक. बरे, होय.
८) संबोधनदर्शक	- अरे, अहो, अग, ए, रे.

(३) शब्दविचार

नाम, सर्वनाम आणि नामाप्रमाणे उपयोगात आणलेली विशेषणे ह्यांना लिंग, वचन व विभक्ती हे विकार होतात.

मूळ शब्दापुढे लिंग, वचन, विभक्ती इ. करिता जी अक्षरे लागतात, त्यास प्रत्यय असे म्हणतात.

(३) शब्द विचार

(३.१) शब्द विचार - लिंग विचार

(१) लिंग विचार - शब्दावरून त्याच्या ठिकाणच्या वास्तविक किंवा काल्पनिक पुरुषत्वाचा, स्त्रीत्वाचा त्याशिवाय निराळ्या प्रकारचा जो बोध होतो, त्यास लिंग असे म्हणतात.

घोडा या शब्दाचे पुरुषत्व व गाय या शब्दाचे स्त्रीत्व अर्थाच्या दृष्टीने वास्तविक आहे. परंतु दरवाजा, वीट यात दरवाज्याचे पुरुषत्व व वीटेचे स्त्रीत्व हे काल्पनिक स्वरूपाचे आहे. लिंगाचे तीन प्रकार - १) पुल्लिंग २) स्त्रीलिंग ३) नपुंसकलिंग

१) पुल्लिंग - ज्या शब्दावरून त्याच्या ठिकाणच्या वास्तविक किंवा काल्पनिक पुरुषत्वाचा बोध होतो, त्यास पुल्लिंगी शब्द म्हणतात.

२) स्त्रीलिंग - ज्या शब्दावरून त्याच्या ठिकाणच्या वास्तविक किंवा काल्पनिक स्त्रीत्वाचा बोध होतो, त्यास स्त्रीलिंगी शब्द म्हणतात.

३) नपुंसकलिंग - ज्या शब्दावरून त्याच्या ठिकाणच्या वास्तविक किंवा काल्पनिक पुरुषत्व किंवा स्त्रीत्व या पेक्षा निराळ्या प्रकारचा बोध होतो, त्या शब्दास नपुंसकलिंगी शब्द असे म्हणतात.

आपणास सर्वनामावरून लिंग ओळखता येते.

उदा.

पुल्लिंग,	स्त्रीलिंग,	नपुंसकलिंग
तो दरवाजा	ती वही	ते पुस्तक
हा रुमाल	ही साडी	हे दूध
जो	जी	जे

मी, आम्ही, तू, तुम्ही, ही सर्वनामे पुल्लिंगी नामाबद्दल आल्यास पुल्लिंगी समजावे व स्त्रीलिंगी नामाबद्दल आल्यास स्त्रीलिंगी समजावे.

पुल्लिंगी नामाची स्त्रीलिंगी रूपे

अ) काही 'अ' कारान्त संस्कृत व मराठी पुल्लिंगी नामाची स्त्रीलिंगी रूपे 'ई' कारान्त होतात.

पुल्लिंग	स्त्रीलिंग	पुल्लिंग	स्त्रीलिंग
वानर	- वानरी	दास	- दासी
सिंह	- सिंही	मृग	- मृगी
उंदीर	- उंदरी	गाढव	- गाढवी
देव	- देवी	तरुण	- तरुणी
गोप	- गोपी	हंस	- हंसी
हरीण	- हरिणी	मगर	- मगरी
बेडूक	- बेडुकी		

ब) काही प्राणिवाचक पुल्लिंगी नामांची स्त्रीलिंगी रूपे 'ईण' हा प्रत्यय लागून होतात.

पुल्लिंग	स्त्रीलिंग	पुल्लिंग	स्त्रीलिंग
वाघ	- वाघीण	सुतार	- सुतारीण
सोनार	- सोनारीण	सिंह	- सिंहीण
पोपट	- पोपटीण	माकड	- माकडीण
मालक	- मालकीण	कोळी	- कोळीण
ससा	- ससीण	भिकारी	- भिकारीण
पक्षी	- पक्षीण	माळी	- माळीण
गवळी	- गवळीण, गवळण	कुंभार	- कुंभारीण
उंट	- उंटीण	जमीनदार	- जमीनदारीण
हत्ती	- हत्तीण	लोहार	- लोहारीण
धोबी	- धोबीण	तेली	- तेलीण
शिक्षक	- शिक्षिका		

क) मराठीत काही आकारान्त पुल्लिंगी प्राणिवाचक नामांचे स्त्रीलिंगी रूप 'ई' कारान्त असते व नपुंसकलिंगी रूप 'ए' कारान्त असते.

पुल्लिंग	स्त्रीलिंग	पुल्लिंग	स्त्रीलिंग
घोडा	- घोडी	मुलगा	- मुलगी
कुत्रा	- कुत्री	पाडा	- पाडी
भाचा	- भाची	कावळा	- कावळी
आजा	- आजी	परका	- परकी
चुलता	- चुलती	नवरा	- नवरी
वाडा	- वाडी	बकरा	- बकरी
पोरगा	- पोरगी	कोल्हा	- कोल्ही
म्हातारा	- म्हातारी	मामा	- मामी
कोंबडा	- कोंबडी	चिमणा	- चिमणी
पाहुणा	- पाहुणी	आजोबा	- आजी

ड) काही पुल्लिंगी नामांची रूपे स्वतंत्र रीतीने होतात.

पुल्लिंग	स्त्रीलिंग	पुल्लिंग	स्त्रीलिंग
उंट	- सांडणी	कवी	- कवयित्री
कोकीळ	- कोकिला	बैल	- गाय
पुरुष	- स्त्री	नर	- नारी, मादी
गवळी	- गवळण	पती	- पत्नी
गायक	- गायिका	राघू	- मैना
ग्रंथकर्ता	- ग्रंथकर्ती	गृहस्थ	- गृहिणी
संपादक	- संपादिका	राजपुत्र	- राजकन्या
बालक	- बालिका	लेखक	- लेखिका
श्रीमान	- श्रीमती	विधुर	- विधवा

नातू	-	नात	नवरा	-	नवरी, बायको
राजा	-	राणी	नायक	-	नायिका
स्वॉड	-	कालवड	रेडा	-	म्हैस
पक्षी	-	पक्षिणी, पक्षीण	मोर	-	लांडोर
शुक	-	शुकी, सारिका	बालवीर	-	वीरबाला
भाऊ	-	बहीण	मित्र	-	मैत्रीण
विद्यार्थी	-	विद्यार्थिनी	युवक	-	युवती
पिता	-	माता	बंधु	-	भगिनी
सासरा	-	सासू	विद्वान	-	विदुषी
जनक	-	जननी	पुत्र	-	कन्या
बाप, बाबा	-	आई	व्याही	-	विहीण
दीर	-	जाऊ	बोका	-	भाटी, मांजर
बोकड	-	शेळी	वाघ्या	-	मुरळी
वर	-	वधू	शिक्षक	-	शिक्षिका
शिष्य	-	शिष्या	देव	-	देवता
नवरदेव	-	नवरी	नर्तक	-	नर्तिका

(इ) काही 'आ' कारान्त पुल्लिंगी पदार्थवाचक शब्दांचे लघुत्वार्थी स्त्रीलिंगी रूप 'ई' कारान्त होते.

पुल्लिंग	स्त्रीलिंग	पुल्लिंग	स्त्रीलिंग		
आरसा	-	आरशी	स्वळगा	-	स्वळगी
सुपला	-	सुपली	दांडा	-	दांडी
पळा	-	पळी	स्वडा	-	स्वडी
कुरकुला	-	कुरकुली	लोटा	-	लोटी
			दोर	-	दोरी

स्वाध्याय -

- अ) पुढील नामांचे लिंग ओळखा : रस्ता, वानर, कोल्ही, युवक, पुढारी, पुस्तक, शाळा, परीट, मैना, राहणी, बोकड, बूट.
 ब) प्रत्येक नामाचे लिंग बदलून लिहा : कोंबडा, जाऊ, कवी, मालक, गाढवी, बालवीर, मोर, भिकारी, स्त्री, वाघ, जननी.

(३) शब्द विचार

(३.२) शब्द विचार - वचन विचार

- २) वचन विचार - शब्दावरून वस्तू एक आहे की अनेक आहेत, याचा जो बोध होतो, त्यास वचन असे म्हणतात. वचने दोन आहेत. एकवचन व अनेकवचन.
- अ) विशेषनामाची अनेकवचनी रूपे होत नाहीत -
उदा. - सलोख, मिलाप, स्नेहल, निर्मला, कांती, शांता, शालिनी, मालू, कुसूम, कोमल इ. नामांची अनेकवचनी रूपे होत नाहीत.
- ब) भाववाचक नामाची अनेकवचनी रूपे होत नाहीत -
उदा. हुशारी, चांगुलपणा, आनंद, संताप, धैर्य, भीती, इ. नामांची अनेकवचनी रूपे होत नाहीत,
- क) समूहवाचक नामांची अनेकवचनी रूपे होत नाहीत -
उदा. गर्दी, प्रेक्षक, सभा, थवा, कळप, तांडा, ताफा, गट, इ. नामांची अनेकवचनी रूपे होत नाहीत.
- ड) द्रववाचक किंवा पदार्थवाचक नामाचे अनेकवचन होत नाही -
उदा. दूध, तेल, लोणी, तूप, पाणी, ताक, पेय, इ. द्रववाचक नामांची अनेकवचनी रूपे होत नाहीत. तसेच गहू, तांदूळ, साखर, चहा, कॉफी, डाळ इ. पदार्थ वाचक नामांची अनेकवचनी रूपे होत नाहीत.
- ई) कोणतेही नाम सामान्य नामाप्रमाणे वापरले तर त्याचे अनेकवचनी रूप होते

काही सामान्य नामांची अनेकवचनी रूपे :-

पुल्लिंगी शब्दांचे वचन

- १) 'अ' कारान्त पुल्लिंगी नामांची एक वचनी व अनेक वचनी रूपे सारखीच असतात.

उदा. दगड (एकवचन) दगड (अनेकवचन)

पुढील सामान्य नामे 'अ' कारान्त पुल्लिंगी नामाची उदाहरणे आहेत - बैल, वाद्य, डाव, पाय, शिक्षक, फणस, बाण, वानर, कप, ओठ, कान, नारळ, गाल, सरदार, देव, समुद्र, सागर, पर्वत, ढग, पंख, पूल, बाजार, तलाव, पतंग, सैनिक, वाघ, सिंह, औत, अस्वल, पोपट, रंग, मानव, पुरुष, गुलाब, देश, वेष, लोहार, हात, दात, सुनार, डोंगर, जिराफ, कंदील, इ. 'अ' कारान्त पुल्लिंगी नामे होय.

- (२) 'आ' कारान्त पुल्लिंगी नामांची अनेकवचनी रूपे 'ए' कारान्त होतात उदा.

एकवचन	अनेकवचन	एकवचन	अनेकवचन
राजा	- राजे	मासा	- मासे
ससा	- ससे	रस्ता	- रस्ते
गोळा	- गोळे	आंबा	- आंबे
वाफा	- वाफे	किल्ला	- किल्ले
आरसा	- आरसे	बगीचा	- बगीचे

कोल्हा	-	कोल्हे	झरा	-	झरे
दिवा	-	दिवे	स्वांदा	-	स्वांदे
घोडा	-	घोडे	चमचा	-	चमचे
सदरा	-	सदरे	किनारा	-	किनारे
पेला	-	पेले	मजला	-	मजले
कट्टा	-	कट्टे	फुगा	-	फुगे
दाणा	-	दाणे	पैसा	-	पैसे
डबा	-	डबे	पंखा	-	पंखे
कोंबडा	-	कोंबडे	कावळा	-	कावळे
मासा	-	मासे	बंगला	-	बंगले
हिरा	-	हिरे	ओढा	-	ओढे
तुरा	-	तुरे	डोळा	-	डोळे
स्वटारा	-	स्वटारे	भोवरा	-	भोवरे
स्विळा	-	स्विळे	लांडगा	-	लांडगे
पिंजरा	-	पिंजरे	वाडा	-	वाडे
कोळसा	-	कोळसे			

सूचना (१)

काही 'आ' कारान्त पुल्लिंगी आदरार्थी बहुवचनी वापरल्या जाणाऱ्या नामांची एकवचनी व अनेकवचनी रूपे सारस्वीच असतात. उदा. काका, दादा, तात्या, मामा, आजोबा, आप्पा, भाई इ.

सूचना (२)

'आ' कारान्त स्वेरीज सर्व पुल्लिंगी नामांची एकवचनी व अनेकवचनी रूपे सारस्वीच असतात.

३) 'इ, ई' कारान्त पुल्लिंगी नामांची एकवचनी व अनेकवचनी रूपे सारस्वीच असतात.

उदा. हत्ती, रवी, माळी, शेतकरी, बळी,

शिकारी, डोंबारी, प्रवासी, न्हावी, रहिवासी, आदिवासी, पहारेकरी, माळकरी, पुजारी, वारकरी, शिकारी, शिंपी, बैरागी, संन्यासी, कैदी, मंत्री, अधिकारी इ.

४) 'उ, ऊ' कारान्त पुल्लिंगी नामांची एकवचनी व अनेकवचनी रूपे सारस्वीच असतात.

उदा. लाडू, पेरू, साधू, गडू, बांबू, चाकू, दांडू, स्वडू, लुटारू, उतारू, स्विसेकापू, तराजू, चेंडू, शत्रू, तंबू इ.

सूचना (३)

साधू, रवि, कवि, मति, भक्ति, शक्ति, प्रीति, कीर्ति, हे ऱ्हस्व 'इ' कारान्त व ऱ्हस्व 'उ' कारान्त शब्द संस्कृत भाषेतून घेतलेले आहेत. परंतु आता हे शब्द मराठीत लिहिताना साधू, रवी, कवी, मती, भक्ती शक्ती, प्रीती, कीर्ती, असे दीर्घ 'ई' कारान्त व दीर्घ 'ऊ' कारान्त लिहितात.

सूचना (४)

मराठीत इ, उ, ए, ऐ व ओ, औ या अन्ताचे पुल्लिंगी शब्दच फारसे नाहीत.

सूचना (५)

अपवाद - अद्यापि, कदापि, परंतु, रीति, नीति, भीती, हे संस्कृत भाषेतून आलेले शब्द मराठीत बदल न करता तसेच लिहितात.

स्त्रीलिंगी शब्दांचे वचन

(अ) काही 'अ' कारान्त स्त्रीलिंगी नामांची अनेकवचनी रूपे 'ई' कारान्त होतात. उदा.

एकवचन	अनेकवचन	एकवचन	अनेकवचन
वेल	- वेली	साल	- साली
इमारत	- इमारती	तलवार	- तलवारी
गाय	- गाई, गायी	सायकल	- सायकली
विजार	- विजारी	गोष्ट	- गोष्टी
बहीण	- बहिणी	सहल	- सहली
वाघीण	- वाघिणी	विहीर	- विहिरी
ओळ	- ओळी	रास	- राशी
भित	- भिंती	पेन्सिल	- पेन्सिली
जात	- जाती	कुऱ्हाड	- कुऱ्हाडी
आगबोट	- आगबोटी	नथ	- नथी
हत्तीण	- हत्तिणी	पाठ	- पाठी
रिबिन	- रिबिनी	दौत	- दौती
चाळ	- चाळी	जमीन	- जमिनी
डाळ	- डाळी	शाल	- शाली

(आ) काही 'अ' कारान्त स्त्रीलिंगी नामांची अनेकवचनी रूपे 'आ' कारान्त होतात. उदा :

एकवचन	अनेकवचन	एकवचन	अनेकवचन
माळ	- माळा	वाट	- वाटा
खाट	- खाटा	मान	- माना
झेप	- जेपा	नाव	- नावा
फौज	- फौजा	हाक	- हाका
मौज	- मौजा	तान	- ताना
वहाण	- वहाणा	बंदूक	- बंदुका
सून	- सुना	नणंद	- नणंदा
धार	- धारा	बाग	- बागा
रेघ	- रेघा	चप्पल	- चपला
लाट	- लाटा		

(इ) 'आ' कारान्त स्त्रीलिंगी नामांची एकवचनी व अनेकवचनी रूपे सारस्वीच असतात. उदा : - कन्या, शाळा, कथा, बालिका, विधवा, कला, विद्या, माता, गाथा, सत्ता, मालमत्ता, लता, कविता, तारका, कोकिळा, आया, सारिका, मैना, घंटा, चंद्रिका इ.

(ई) 'इ' कारान्त स्त्रीलिंगी नामांची अनेकवचनी रूपे 'या' कारान्त होतात. उदा.

एकवचन	अनेकवचन	एकवचन	अनेकवचन
झोपडी	- झोपड्या	पिशवी	- पिशव्या
नदी	- नद्या	टोपली	- टोपल्या
अंगठी	- अंगठ्या	चांदणी	- चांदण्या
टोपी	- टोप्या	डबी	- डब्या
भाजी	- भाज्या	बादली	- बादल्या
बाहुली	- बाहुल्या	किंकाळी	- किंकाळ्या
बाटली	- बाटल्या	गोळी	- गोळ्या
स्वाडी	- स्वाड्या	वही	- वह्या
स्वुर्ची	- स्वुर्च्या	काठी	- काठ्या
गाडी	- गाड्या	कढई	- कढ्या
स्त्री	- स्त्रिया	झोळी	- झोळ्या
डरकाळी	- डरकाळ्या	टाळी	- टाळ्या
होडी	- होड्या	स्विडकी	- स्विडक्या
पेटी	- पेट्या	छत्री	- छत्र्या
मिरची	- मिरच्या	सुट्टी	- सुट्ट्या
बी	- बिया	साडी	- साड्या

(उ) काही 'ई' कारान्त व काही 'उ, ऊ' कारान्त स्त्रीलिंगी नामांची एकवचनी व अनेकवचनी रूपे सारस्वीच असतात.

उदा :- नारी, दासी, धेनु, वधू, बाजू, दारू, इ.

(ऊ) काही 'ऊ' कारान्त स्त्रीलिंगी नामांची अनेकवचनी रूपे 'वा' कारान्त होतात.

एकवचन	अनेकवचन	एकवचन	अनेकवचन
सासू	- सासवा	जाऊ	- जावा
ऊ	- उवा	बाजू	- बाजवा
पिसू	- पिसवा	जळू	- जळवा
टाळू	- टाळवा		

नपुंसकलिङ्गी शब्दांचे वचन

(१) 'अ' कारान्त नपुंसकलिङ्गी नामांची एकवचनी रूपे 'ए' कारान्त होतात.

एकवचन	अनेकवचन	एकवचन	अनेकवचन
शेत	- शेते	पुस्तक	- पुस्तके
पान	- पाने	झाड	- झाडे
टेबल	- टेबले	जहाज	- जहाजे
मेज	- मेजे	पीस	- पिसे
कारण	- कारणे	पीक	- पिके
शीत	- शिते	माकड	- माकडे
कमळ	- कमळे	फूल	- फुले
कुलूप	- कुलुपे	स्वोड	- स्वोडे
शेपूट	- शेपटे	कुंपण	- कुंपणे
मूल	- मुले	रबर	- रबरे
मैदान	- मैदाने	घुबड	- घुबडे
वजन	- वजने	रान	- राने
पारितोषिक	- पारितोषिके	दुकान	- दुकाने
घर	- घरे	कौल	- कौले
घड्याळ	- घड्याळे	मंदिर	- मंदिरे
दार	- दारे	देऊळ	- देवळे
रत्न	- रत्ने	नख	- नखे
गाव	- गावे	पेन	- पेने
चित्र	- चित्रे	फळ	- फळे

(२) 'ए' कारान्त नपुंसकलिङ्गी नामांची अनेकवचनी रूपे 'ई' कारान्त होतात.

एकवचन	अनेकवचन	एकवचन	अनेकवचन
केळे	- केळी	जाळे	- जाळी
शेपटे	- शेपटी	संत्रे	- संत्री
तळे	- तळी	मडके	- मडकी
वांगे	- वांगी	घरटे	- घरटी
अंडे	- अंडी	डोके	- डोकी
स्वेडे	- स्वेडी	कोडे	- कोडी

(३) 'ई' कारान्त नपुंसकलिङ्गी नामांची एकवचनी व अनेकवचनी रूपे सारखीच असतात. उदा. लोणी, पाणी, दही, इ.

(४) 'ऊ' कारान्त नपुंसकलिङ्गी नामांची अनेकवचनी रूपे 'ए' कारान्त होतात.

एकवचन	अनेकवचन	एकवचन	अनेकवचन
वासरू	- वासरे	कोकरू	- कोकरे
मेंढरू	- मेंढरे	शिंंगरू	- शिंंगरे
लिंबू	- लिंबे	पाखरू	- पाखरे
लेकरू	- लेकरे		

स्वाध्याय

(अ) स्वालील नामांचे वचन ओळखा -

धडे, गायी, रास, देश, स्वडू, बी, ढेप, आंबा, काठी, पास्वरू, नदी.

(ब) स्वालील नामांची अनेकवचनी रूपे लिहा -

लहर, झोळी, हाक, कारण, देऊळ, सासू, झेप, विहीर, माळ, टोपी, पास्वरू, हत्ती, पिके, ऊ, भाजी, बाग, शाल, बंदूक, लाट, खांदा.

(३) शब्द विचार

(३.३) शब्द विचार - विभक्ती विचार

(३) **विभक्ती विचार** - नामाचा क्रियापदाशी किंवा वाक्यातील इतर शब्दाशी असलेला प्रत्यक्ष किंवा अप्रत्यक्ष संबंध दाखविण्यासाठी त्याची जी निरनिराळी रूपे होतात, त्यास विभक्ती असे म्हणतात.

विभक्ती प्रत्यय :- नामाचा वाक्यातील दुसऱ्या शब्दाशी संबंध दाखविण्यासाठी त्यांना जी अक्षरे जोडून नामांचे व सर्वनामांचे विभक्तीचे रूप तयार करतात, त्यांना विभक्ती प्रत्यय असे म्हणतात.

शब्दाचे सामान्य रूप - एखाद्या शब्दाला विभक्ती प्रत्यय किंवा शब्दयोगी अव्यय लागताना त्या शब्दाचे मूळ रूप बदलते, या बदललेल्या रूपाला त्या शब्दाचे सामान्य रूप असे म्हणतात.

उदा:- १) मित्र ह्याचे सामान्यरूप मित्रा. २) घोडा ह्याचे सामान्यरूप घोड्या ३) लाडू, ह्याचे सामान्यरूप लाडवा.
४) नवरा ह्याचे सामान्यरूप नवऱ्या.

एकंदर आठ विभक्ती मानलेल्या आहेत. विभक्तीचे प्रत्यय लावण्यापूर्वी - शब्दांचे सामान्यरूप करावे लागते. विभक्तीचे प्रत्यय लावून मित्र या नामाची होणारी रूपे:-

	-	एकवचन		अनेकवचन
विभक्ती	प्रत्यय	नामांची रूपे	प्रत्यय	नामांची रूपे
प्रथमा	प्रत्यय नाहीत	मित्र	प्रत्यय नाहीत	मित्र
द्वितीया	स, ला, ते	मित्रास, मित्राला	स, ला, ना, ते,	मित्रांस, मित्रांना
तृतीया	ने, ए, शी,	मित्राने, मित्राशी,	नी, ही, ई, शी,	मित्रांनी, मित्रांशी
चतुर्थी	स, ला, ते	मित्रास, मित्राला	स, ला, ना, ते	मित्रांस, मित्रांना
पंचमी	ऊन, हून,	मित्राहून	ऊन, हून,	मित्रांहून
षष्ठी	चा, ची, चे	मित्राचा, मित्राची,	चा, ची, चे	मित्रांचा, मित्राचे मित्रांची, मित्रांचे
सप्तमी	त, ई, आ	मित्रात	त, ई, आ	मित्रांत
संबोधन	प्रत्यय नाहीत	मित्रा		मित्रांनो

टीप - काही विभक्ती प्रत्ययांचा उपयोग फक्त पद्यातच होतो.

सर्वनामांचे विकार

सर्वनामांचे विकार - नामाप्रमाणे सर्वनामांनाही लिंग, वचन, व विभक्ती हे विकार होतात.

- (१) मी, तू, तो, हा, जो, कोण, काय, आपण, व स्वतः ह्या नऊ सर्वनामांपैकी मी, तू, कोण, काय, आपण व स्वतः ही सर्वनामे तिन्ही लिंगी समान आहेत. तो, हा, जो, यांची रूपे लिंगाप्रमाणे बदलणारी आहेत.
- (२) मी, तू, तो, हा, जो, ही, सर्वनामे वचनाप्रमाणे बदलणारी असून कोण, काय, आपण, स्वतः ही दोन्ही वचनात समान आहेत.

एकवचन	अनेकवचन	एकवचन	अनेकवचन
मी	- आम्ही	तू	- तुम्ही
तो, ती, ते	- ते, त्या, ती	हा, ही, हे	- हे, ह्या, ही
कोण	- कोण	काय	- काय
आपण	- आपण	स्वतः	- स्वतः

(३) सर्वनामे नामाप्रमाणेच विभक्तीचे बाबतीत सर्वस्वी चालत नाहीत.

(४) सर्वनामे ही काही प्राणी किंवा वस्तू नाहीत, म्हणून त्यांचे संबोधन विभक्ती रूप तेवढे होत नाही, बाकीची रूपे होतात.

उदा:-

१) विभक्ती	एकवचन	अनेकवचन	एकवचन	अनेकवचन
प्रथमा	मी	आम्ही	तू	तुम्ही
द्वितीया	मला	आम्हाला	तुला	तुम्हाला
तृतीया	मी	आम्ही	तू	तुम्ही
चतुर्थी	मला	आम्हाला	तुला	तुम्हाला
पंचमी	माझ्याहून	आम्हाहून	तुझ्याहून	तुम्हाहून
षष्ठी	माझा	आमचा	तुझा	तुमचा
	माझी	आमची	तुझी	तुमची
	माझे	आमचे	तुझे	तुमचे
सप्तमी	माझ्यात	आम्हात	तुझ्यात	तुम्हात
		आमच्यात	तुमच्यात	

विभक्ती	एकवचन	अनेकवचन
प्रथमा	तो, ती,	ते, त्या
द्वितीया	त्याला, तिला,	त्यांना त्यांना
तृतीया	त्याने, तिने,	त्यांना त्यांनी
चतुर्थी	त्याला, तिला,	त्यांना त्यांना
पंचमी	तोहून, तीहून,	त्यांहून त्यांच्याहून
षष्ठी	त्याचा, तिचा	त्यांचा, त्यांचा
	त्याची तिची	त्यांची त्यांची
	त्याचे तिचे	त्यांचे त्यांचे
सप्तमी	त्याच्यात तिच्यात	त्यांच्यात त्यांच्यात

लक्षात ठेवा -

द्वितीया आणि चतुर्थी यांचे प्रत्यय एकच आहेत, पण जेव्हा वाक्यात कर्म असेल तेव्हा द्वितीया विभक्ती आणि इतर वेळी चतुर्थी विभक्ती असते.

स्वाध्याय -

१) पुढील नामांची विभक्ती ओळखा :

शेतांत, मुंबईहून, मुलांनो, मुली, वाघांना, टकलीची, कपड्यास, मला, झाडांची, त्याने, घरी, पोत्यांची.

२) पुढील नामे सर्व विभक्तीत लिहून दाखवा - अ) झाड ब) मूल

कारकार्थ

विभक्तीचे प्रमुख कारकार्थ - विभक्तीच्या योगाने नामाचे किंवा नामाप्रमाणे योजिलेल्या शब्दांचे क्रियापदाशी किंवा इतर शब्दांशी संबंध जोडला जातो, तो ज्या प्रकारचा संबंध असतो त्यास त्या विभक्तीचा अर्थ असे म्हणतात. हा संबंध त्या नामाला किंवा सर्वनामाला लागलेल्या विभक्ती प्रत्ययाने जोडला जातो.

उदा. सलोख मिलापला सांगतो. ह्या वाक्यात सलोख व मिलाप या नामांचा सांगतो या क्रियापदाशी संबंध आहे, सलोख या नामाची प्रथमा विभक्ती असून मिलाप या नामाची 'ला' प्रत्यय लागून द्वितीया विभक्ती आहे.

सलोख हा कर्ता व मिलाप हे कर्म आहे.

कोणतीही विभक्ती अशा प्रकारे ज्या प्रकारचा संबंध वाक्यातून दर्शविते त्यावरून तिचा कारकार्थ ठरतो. एका विभक्तीचे निरनिराळे कारकार्थ असू शकतात. प्रत्येक विभक्तीचा एक प्रमुख कारकार्थ असतो.

१) प्रथमा - कर्ता

उदा. स्नेहल शाळेत गेली. २) कोमल नाचते.

या वाक्यातील स्नेहल व कोमल हे प्रथमांत शब्द असून प्रथमेचा अर्थ कर्ता आहे.

२) द्वितीया - कर्म

उदा. १) अंकुशने चित्र काढले. २) रघूने मुंबई पाहिली

या वाक्यातील चित्र, मुंबई हे प्रथमांत शब्द असून प्रथमेचा अर्थ कर्म आहे.

३) तृतीया - करण (क्रियेचे साधन)

उदा. शीलाने चाकूने काकडी कापली.

या वाक्यात कापण्याची क्रिया चाकू या साधनाने होत असल्यामुळे म्हणजेच कापण्याचे साधन चाकू असल्याने हे चाकूने पद करण दर्शक आहे.

४) चतुर्थी - संप्रदान (उद्देशून)

उदा. कविताने कोमलला फूल दिले - काही धातूंना एक प्राणिवाचक चतुर्थीत कर्म व दुसरे अप्राणिवाचक प्रथमान्त कर्म अशी दोन कर्म असतात. प्रथमांत कर्मास प्रत्यक्ष कर्म व चतुर्थीत कर्मास अप्रत्यक्ष कर्म असे म्हणतात. दिलेल्या वाक्यात फूल हे प्रथमांत कर्म असून कोमलला हे चतुर्थीत कर्म आहे. त्या चतुर्थी विभक्तीचे अर्थ संप्रदान असे म्हणतात.

५) पंचमी-अपादान (अपादान म्हणजे एका गोष्टी पासून दुसरी दूर जाणे किंवा तिचा वियोग होणे)

एखाद्या क्रियेच्या संबंधाने ज्या पासून एखाद्या वस्तूचा वियोग दाखवायचा असतो, त्यास अपदान म्हणतात-

उदा. शिल्पा नागपूरहून नासिकला येईल, या ठिकाणी येण्याचे क्रिये संबंधाने शिल्पाचा नागपूरहून वियोग होत आहे असे विधान आहे. म्हणून 'नागपूरहून' हे अपादान कारक पद आहे.

६) षष्ठी-संबंध- दोन वस्तूंचा संबंध षष्ठी प्रत्यययुक्त शब्दांनी दाखविला जातो.

उदा. सोन्याचा हार, हाराचे सोने या शब्दात सोने व हार यांचा संबंध षष्ठीच्या प्रत्ययाने दाखविलेला आहे. तसेच इतर.

उदा. दगडाची मूर्ती, मूर्तीचा दगड, टेबलाचे लाकूड, लाकडाचे टेबल, खुर्चीचा मालक, मालकाची खुर्ची इ.

७) सप्तमी- अधिकरण

स्थल व काळ ही दोन्ही अधिकरणेच मानतात.

उदा. सलोख, मिलाप व कोमल रोज सकाळी शाळेत जातात या वाक्यात जाण्याची क्रिया 'सकाळ' या काळी व 'शाळा' या स्थानी घडत असल्यामुळे 'सकाळी' व 'शाळेत' ही दोन्ही पदे अधिकरणवाचक आहेत, त्यापैकी 'सकाळी' हे कालाधिकरण व 'शाळेत' हे स्थळाधिकरण दाखविते.

(४) वाक्य

वाक्य

वाक्य - पुऱ्या अर्थाच्या बोलण्यात दोन किंवा अधिक शब्द असतात.

केव्हा केव्हा एका शब्दाने देखील वाक्याचा अर्थ पुरा झाला असे वाटते. जा, ये, बैस.

पण या प्रत्येक शब्दाच्या मागे 'तू' हा शब्द गुप्त असतो. पुऱ्या अर्थाच्या प्रत्येक बोलण्यास 'वाक्य' असे म्हणतात.

वाक्य हे पुऱ्या अर्थाचे बोलणे असते.

उदा :

(१) नदी वाहते. हे एक वाक्य आहे. यात दोन शब्द आहेत. (२) 'मांजर दूध पिते'. हे ही एक वाक्य आहे. यात तीन शब्द आहेत.

स्वाध्याय : -

वाक्ये बनवा -

- (१) शिक्षक मुलांना
- (२) दागिने घडवितो
- (३) मी पुस्तक
- (४) वास येतो.
- (५) पोपट पिंजऱ्यात
- (६) पाणी पितो.

वाक्याचे दोन भाग

प्रत्येक वाक्यात आपण कोणाबद्दल तरी बोलतो, व काहीतरी बोलतो, उदा. 'शिवाजी राजा होता' या वाक्यात आपण शिवाजीबद्दल बोलतो, आणि शिवाजीबद्दल 'राजा होता' असे बोलतो.

म्हणून प्रत्येक वाक्याचे दोन भाग होतात. 'कोणाबद्दल बोलतो' तो एक भाग आणि 'काय बोलतो' हा दुसरा भाग.

वाक्याचे मुख्य भाग (अवयव) दोन आहेत -

- (१) उद्देश्य
- २) विधेय

१) **उद्देश्य** - ज्याच्या संबंधी किंवा ज्याला उद्देशून आपण बोलतो, म्हणजे ज्याच्याविषयी वाक्यात काही सांगितलेले असते, म्हणजेच ज्याच्याविषयी वक्ता बोलतो, त्यास उद्देश्य म्हणतात.

२) **विधेय** - आपण उद्देश्याबद्दल जे काय बोलतो म्हणजेच जे विधान करतो त्यास विधेय म्हणतात.

उदा. शहाणा मुलगा अभ्यास करतो. या वाक्यात 'शहाणा मुलगा' उद्देश्य आहे आणि 'अभ्यास करतो' हे विधेय आहे.

उदा. - १) मुले नियमितपणे शाळेत जातात.

२) नंदिता देवाला नमस्कार करते.

३) दिपिका दिव्याला शिकविते.

(कोणाबद्दल बोलतो)

उद्देश्य

- १) मुले
- २) नंदिता
- ३) दिपिका

(काय बोलतो)

विधेय

- नियमितपणे शाळेत जातात.
- देवाला नमस्कार करते.
- दिव्याला शिकविते.

स्वाध्याय -

- (१) स्वालील वाक्यातील उद्देश्य व विधेय ओळखा -
अ) मिलाप स्वेळतो. २) स्नेहल निबंध लिहिते. क) सलोख अभ्यास करतो.
- २) स्वालील वाक्ये उद्देश्य घालून पुरी करा -
अ) ----- पराक्रमी होता. ब) ----- उडतात. क) ----- सूर्याभोवती फिरते.
- ३) स्वालील वाक्ये विधेय घालून पुरी करा -
अ) माथेरानची हवा ----- . ब) आमची शाळा ----- . क) तुझे पत्र ----- .

(४.१) वाक्यांचे प्रकार - १

वाक्यांचे प्रकार - मुख्य प्रकार चार -

- १) विधानार्थी वाक्य
- २) आज्ञार्थी वाक्य
- ३) प्रश्नार्थक वाक्य
- ४) उद्गारार्थी वाक्य

१) **विधानार्थी वाक्य** - एखाद्या गोष्टी विषयी विधान केले जाते. त्या वाक्य प्रकारास विधानार्थी वाक्य म्हणतात.
उदा. कावळ्याने चिमणीची अंडी खाल्ली.

विधानार्थी वाक्याचे दोन भाग पडतात. अ) होकारार्थी वाक्य ब) नकारार्थी वाक्य.

अ) **होकारार्थी वाक्य** - या विधानातून एखाद्या कृतीचा होकार दर्शविला जातो.

उदा. १) मी दहीभात जेवीन. २) शिल्पाने कोमलला मारले.

ब) **नकारार्थी वाक्य** - या विधानातून एखाद्या कृतीचा नकार दर्शविला जातो.

उदा. १) अक्षय परीक्षेच्या वेळी गोष्टीची पुस्तके वाचत नाही. २) मिलाप में महिन्यात अभ्यास करीत नाही.

२) **आज्ञार्थी वाक्य** - क्रियापदाच्या रूपावरून आज्ञा, विनंती, प्रार्थना, उपदेश किंवा आशीर्वादाचा बोध होतो, त्यास आज्ञार्थी वाक्य म्हणतात.

उदा. १) मिलाप, तू हे गोष्टीचे पुस्तक आवडीने वाच. २) मुलांनी मनापासून अभ्यास करावा.

३) सलोख, तू मजत प्रवास करून ये.

३) **प्रश्नार्थक वाक्य** - या प्रकाराची वाक्ये ही प्रश्न सूचक असतात. या वाक्यातून प्रश्नाचा बोध होतो.

उदा. १) तू किती वाजता शाळेत जाणार ? २) अशोक काय करतो ?

४) **उद्गारार्थी वाक्य** - ज्या वाक्यात एखाद्या भावनेची तीव्रता उद्गारातून स्पष्ट होते, त्या वाक्यास उद्गारार्थी वाक्य असे म्हणतात.
या वाक्यात किती, केवढा, काय, इ. शब्द प्रयोग असतात.

उदा. १) काय ही बडबड ! २) अरे बापरे ! केवढा मोठा प्राणी हा ! यात आनंद, आश्चर्य, दुःख अशा एखाद्या भावनेतून निघणारे उद्गार आलेले असतात.

मूळ वाक्य रचना बदलून सांगितल्या प्रमाणे लिहिणे हेच वाक्य रूपांतर.

(४.१) वाक्यांचे प्रकार - २

वाक्ये तीन प्रकारची आहेत -

- १) केवल वाक्य
- २) मिश्र वाक्य
- ३) संयुक्त वाक्य

१) **केवल वाक्य** - ज्या वाक्यात एकच उद्देश्य असून एकच क्रियापद असते, त्यास केवल वाक्य असे म्हणतात. केवल वाक्याला शुद्ध वाक्य असेही म्हणतात.

उदा. अ) मिलाप शाळेत जातो. ब) स्नेहलने सुंदर चित्र काढले. क) सलोख नियमितपणे सायकल चालवितो. या तीनही वाक्यात प्रत्येकी एकच उद्देश्य असून एकच क्रियापद आहे.

२) **मिश्र वाक्य** - या वाक्यात एक मुख्य वाक्य असून, त्यावर अवलंबून असणारी एक किंवा जास्त गौण वाक्ये असतात.

ज्या वाक्यात एक मुख्य उद्देश्य व एक मुख्य विधेय असते, आणि दोन किंवा अधिक क्रियापदे असतात, त्यास मिश्रवाक्य असे म्हणतात.

मिश्र वाक्यातील मुख्य उद्देश्य व मुख्य विधेय यानी होणारे जे वाक्य त्यास प्रधान वाक्य असे म्हणतात. आणि इतर वाक्यांस गौण वाक्य किंवा अवलंबी वाक्य असे म्हणतात.

उदा. १) 'जो मनुष्य चोरी करतो, त्यास शिक्षा होते.'

यात 'त्यास शिक्षा होते' हे मुख्य वाक्य असून 'जो मनुष्य चोरी करतो' हे त्यावर अवलंबून असणारे गौण वाक्य होय.

२) 'मी आता शाळेत जाणार', असे सलोख म्हणाला.

यात 'सलोख म्हणाला' हे मुख्य वाक्य असून 'मी आता शाळेत जाणार' हे त्यावर अवलंबून असणारे गौण वाक्य होय.

३) **संयुक्त वाक्य** - ज्या वाक्यामध्ये दोन अथवा अधिक प्रमुख वाक्ये असतात, त्यास संयुक्त वाक्य असे म्हणतात.

उदा. सलोख घरी आला आणि झोपला. या वाक्यात 'सलोख घरी आला', व 'आणि झोपला', ही दोन्ही मुख्य वाक्ये आहेत. काही संयुक्त वाक्यात केवल व मिश्र वाक्यांचा संयोग झालेला असतो. हे संयोग तीन प्रकारचे असतात -

- १) केवलकेवल संयोग
- २) मिश्रमिश्र संयोग
- ३) केवलमिश्र संयोग

१) **केवलसंयुक्त वाक्य** - केवलकेवल संयोग म्हणजेच दोन किंवा अधिक केवल वाक्यांचा संयोगाने होणारे वाक्य. त्यास केवलसंयुक्त वाक्य असे म्हणतात. उदा. मिलाप आला आणि लगेच गेला. या वाक्यात दोन केवल वाक्यांचा संयोग झालेला आहे.

२) **मिश्रसंयुक्त वाक्य** - मिश्रमिश्र संयोग म्हणजेच दोन किंवा अधिक मिश्र वाक्यांच्या संयोगाने होणारे वाक्य. त्यास मिश्र संयुक्त वाक्य असे म्हणतात. उदा.

जो श्रीमंत असतो त्याला विद्येची गोडी नसते आणि ज्याला विद्येची गोडी असते त्याला अनुकूलता नसते. या वाक्यात दोन मिश्र वाक्यांचा संयोग झालेला आहे.

३) **केवलमिश्र संयुक्त वाक्य** - केवलमिश्र संयोग म्हणजेच एक किंवा अधिक केवल वाक्ये आणि एक किंवा अधिक मिश्र वाक्ये ह्यांच्या संयोगाने होणारे वाक्य. यास केवलमिश्र संयुक्त वाक्य असे म्हणतात.

उदा. श्रीमंताला विद्या नको आणि ज्याला विद्या हवी असते त्याला शिकण्यापुरताही पैसा मिळत नाही.

विशेष सूचना : संयुक्त वाक्यांचे हे पोटभेद सांगण्याची विशेष चाल नाही. तर या वाक्यांस सरसकट संयुक्त वाक्येच म्हणण्याचा परिपाठ आहे.

स्वाध्याय - खालील वाक्यात केवल, मिश्र व संयुक्त असे वर्गीकरण करा

- (१) स्नेहल रोज पोहावयास जाते.
- (२) जो अभ्यास करील तो पास होईल.
- (३) सलोख म्हणाला की मिलापने रस्त्यावर जाऊ नये व तिकडचे आईस्क्रीम खाऊ नये.
- (४) सलोख व मिलाप अक्षयकडे गेले आणि बराच वेळ बसले, परंतु अखेरीस तो त्यांना भेटला नाही.
- (५) स्नेहल चित्रकलेच्या परिक्षेत 'अ' वर्गात पास झाली.

(४.२) वाक्य परिवर्तनाचे प्रकार

१) प्रश्नार्थी व विधानार्थी वाक्यांचे परस्पर रूपांतर

प्रश्नार्थक वाक्य

- अ) त्या भांड्यात कुठे पाणी आहे ?
ब) मला कुठे सतार वाजवता येते ?

विधानार्थी वाक्य

- अ) त्या भांड्यात पाणी नाही.
ब) मला सतार वाजवता येत नाही.

२) उद्गारार्थी व विधानार्थी वाक्यांचे परस्पर रूपांतर

उद्गारार्थी वाक्य

- अ) काय ही बडबड !
ब) केवढी तहान लागलेली आहे त्या बिचाऱ्याला !

विधानार्थी वाक्य

- अ) ही फारच बडबड आहे.
ब) त्या बिचाऱ्याला फारच तहान लागलेली आहे.

३) होकारार्थी व नाकारार्थी वाक्यांचे परस्पर रूपांतर - हे रूपांतर करताना वाक्याचा अर्थ बदलता कामा नये.

होकारार्थी वाक्य

- अ) हा स्वोटा अभिमान चुकीचा आहे.
ब) ती परीक्षेत पास होईल.

नाकारार्थी वाक्य

- अ) हा स्वोटा अभिमान बरोबर नाही.
ब) ती परीक्षेत नापास होणार नाही.

(४.३) वाक्याचे पृथक्करण

- पुऱ्या अर्थाच्या शब्द समूहास वाक्य म्हणतात. वाक्यात दोन किंवा अधिक शब्द असतात. प्रत्येक वाक्यात कर्ता व क्रियापद ही असतात. क्रियापद सकर्मक असल्यास वाक्यात कर्म असते. क्रियापद अकर्मक असल्यास वाक्यात कर्म नसते. वाक्यात कर्ता, कर्म व क्रियापद याशिवाय इतर शब्दही असतात.
- कर्त्याविषयी जास्त माहिती सांगणारे शब्द कर्त्यापूर्वी येतात, कर्माविषयी जास्त माहिती सांगणारे शब्द कर्मापूर्वी येतात. व क्रियापदाविषयी जास्त माहिती सांगणारे शब्द क्रियापदापूर्वी येतात.

कर्त्याविषयी शब्द व कर्ता, (कर्म असल्यास) कर्माविषयी शब्द व कर्म, क्रियापदाविषयी शब्द व क्रियापद अशी साधारणतः वाक्यरचना असते.

उदा. रानटी पोपट झाडावरील पिकलेला पेरु भरभर स्वातो.

या वाक्यात 'रानटी पोपट' हे उद्देश्य व 'झाडावरील पिकलेला पेरु भरभर स्वातो' हे विधेय.

आता प्रत्येक भागाची पुन्हा फोड करू. कर्ता व कर्त्याचा विस्तार ही उद्देश्य भागात येतात. कर्म व कर्माचा विस्तार ही विधेय भागात येतात व क्रियापदाचा विस्तार व क्रियापदही विधेय भागातच येतात.

अ) उद्देश्य भागाचे दोन भाग पडतात.

- १) कर्त्याचा विस्तार
- २) कर्ता

ब) विधेय भागाचे चार भाग पडतात.

- १) कर्माचा विस्तार,
- २) कर्म,
- ३) क्रियापदाचा विस्तार,
- ४) क्रियापद.

अशा रीतीने वाक्याची फोड करणे यासच वाक्यपृथक्करण असे म्हणतात. वाक्यपृथक्करण म्हणजे वाक्याचे सर्व भाग निरनिराळे करणे.

तसेच वाक्याचे मुख्य भाग व पोट-भाग नीट ओळखून ते व्यवस्थितपणे लिहून दाखविणे यालाच वाक्यपृथक्करण म्हणतात.

वाक्ये -

- १) आमचा काळा घोडा फार जोराने पळाला.
- २) रानटी पोपट झाडावरील पिकलेला पेरु भरभर स्वातो.
- ३) आमचे छोटे बाळ हळूहळू चालते.
- ४) शेतकऱ्यांचे बैल जड नांगर नेटाने ओढतात.

खालील तक्त्यात उद्देश्य व विधेय असे दोन भाग पाडून वरील वाक्ये लिहू -

तक्ता

१) उद्देश्य	२) विधेय
१) आमचा काळा घोडा	- फार जोराने पळाला.
२) रानटी पोपट	- झाडावरील पिकलेला पेरु भरभर स्वातो.
३) आमचे छोटे बाळ	- हळूहळू चालते.
४) शेतकऱ्यांचे बैल	- जड नांगर नेटाने ओढतात.

आता ह्याच वाक्यांचे सर्व भाग निरनिराळे करून वाक्यपृथक्करण कसे करता येते ते पाहू.

तक्ता

उद्देश्य			विधेय		
१	२	१	२	३	४
कर्त्याचा विस्तार	कर्ता	कर्माचा विस्तार	कर्म	क्रियापदाचा विस्तार	क्रियापद
१) आमचा काळा	घोडा	----	----	फार जोराने	पळतो.
२) रानटी	पोपट	झाडावरील पिकलेला	पेरू	भरभर	स्वातो.
३) आमचे	बाळ	----	----	हळूहळू	चालते.
४) शेतकऱ्यांचे	बैल	जड	नांगर	नेटाने	ओढतात.

स्वाध्याय - खालील वाक्यांचे वाक्यपृथक्करण करा...

- १) रिकशावाल्याने सात रुपये मागितले.
- २) आमचा सलोख मुंबईच्या बोरीबंदर स्टेशनवर गेला.
- ३) कालचा प्रसंग माझ्या मित्राला सांगण्या सारखा आहे.

(४.४) वाक्याचे प्रयोग

प्रयोग - वाक्याचे महत्त्वाचे घटक तीन आहेत. कर्ता, कर्म व क्रियापद. क्रिया करणारा कर्ता. ज्याच्यावर क्रिया घडते ते कर्म. कर्ता व कर्म ह्यांचा क्रियापदाशी संबंध असतोच. हा संबंध कर्ता किंवा कर्म यांच्या लिंग, वचन, पुरुष ह्या संदर्भात असतो. क्रियापदाचे कर्त्याशी किंवा कर्माशी येणारा संबंध म्हणजेच प्रयोग होय.

मुख्य प्रयोग तीन आहेत -

- १) कर्तरी प्रयोग
- २) कर्मणी प्रयोग
- ३) भावे प्रयोग

१) **कर्तरी प्रयोग** - कर्तरी प्रयोगात कर्त्याची विभक्ती प्रथमा असते व) कर्माची विभक्ती द्वितीया असते.
क) कर्त्याच्या लिंग, वचनाप्रमाणे क्रियापद बदलते. कर्तरी प्रयोगाचे दोन प्रकार - अ) सकर्मक कर्तरी ब) अकर्मक कर्तरी

अ) **सकर्मक कर्तरी प्रयोग** - कर्तरी प्रयोगात जर कर्म असेल तर तो सकर्मक कर्तरी प्रयोग होय -

उदा. सलोख पुस्तक वाचतो. कर्त्याच्या लिंगाप्रमाणे क्रियापद बदलते.
स्नेहल पुस्तक वाचते.

मुलगा चित्र काढतो. कर्त्याच्या वचनाप्रमाणे क्रियापद बदलते.
मुले चित्र काढतात.

ब) **अकर्मक कर्तरी प्रयोग** - कर्तरी प्रयोगात कर्म नसेल तर तो अकर्मक कर्तरी प्रयोग

उदा. स्नेहा हसते. नेहा झोपते. (कर्म नाही)

२) **कर्मणी प्रयोग** - कर्माचे जे लिंग, वचन तेच लिंग, वचन क्रियापदाचे असते. अशा रचनेस कर्मणी प्रयोग म्हणतात. कर्म प्रथमात असते. कर्माप्रमाणे क्रियापद चालते. कर्त्याची विभक्ती तृतीया असते.

उदा. अ) मिलापने पेरू स्वाल्ला. ब) कविताने सफरचंद स्वाल्ले. क) अंकुशाने काकडी स्वाल्ली. (कर्मच्या लिंगबदलानुसार क्रिया पद बदलते).

मिलापने पेरू स्वाल्ला.

कविताने (तृतीया विभक्ती) सफरचंद (प्रथमा) स्वाल्ले (लिंगबदल)

अंकुशाने काकडी स्वाल्ली.

आईने पेढा दिला. आईने पेढे दिले.

आईने - (तृतीया) पेढा (प्रथमा) दिला, (वचनबदल)

आईने पेढे दिले.

कर्माच्या वचनानुसार क्रियापदाचे वचन बदलते.

३) **भावे प्रयोग** - जेव्हा क्रियापदाचे रूप कर्ता, कर्म यांच्या लिंग, वचन व पुरुष इ. वर अवलंबून नसते, तेव्हा ते नेहमी तृतीया पुरुषी, नपुंसकलिंगी, एकवचनी असे स्वतंत्र असते. अशा रचनेला 'भावे प्रयोग' म्हणतात.

उदा. तिने घरात रहावे. त्याने नोकरीस जावे.

भावे प्रयोगाचे प्रकार दोन आहेत.

- अ) अकर्मक भावे
- ब) सकर्मक भावे

अ) **अकर्मक भावे** - ज्या भावे प्रयोगात कर्म नसते. तो अकर्मक भावे प्रयोग. त्याने उठावे. कर्ता तृतीयेत आहे.

समुद्रावर जाण्यास त्याला उजाडले. 'त्याला' हा कर्ता चतुर्थीत आहे.

ब) सकर्मक भावे - ज्या भावे प्रयोगात कर्म असते, त्यास सकर्मक भावेप्रयोग असे म्हणतात.

उदा.

१) शिपायाने चोरास पकडले.

२) शिपायांनी चोरांना पकडले.-क्रियापद 'पकडले' स्वतंत्र. कर्म-चोरास, चोरांना (द्वितीयेत).

कर्तरी प्रयोगाचे कर्मणी प्रयोगात रूपांतर

कर्तरी	कर्मणी
१) गाय गवत खाते.	गाईने गवत खाल्ले.
२) सलोख अभ्यास करतो.	सलोखने अभ्यास केला.

कर्मणी प्रयोगाचे कर्तरी प्रयोगात रूपांतर

कर्मणी	कर्तरी
१) स्नेहलने कविता लिहिली.	१) स्नेहल कविता लिहिते.
२) मिलापने चित्र काढले.	२) मिलाप चित्र काढतो.

स्वाध्याय - खालील वाक्यांचा प्रयोग ओळखा -

- १) गाय चारा खाते. २) मिलापने आंबा खाल्ला. ३) स्नेहल दूध पिते. ४) सलोख गोष्टीचे पुस्तक वाचतो.
५) अक्षयने नाटक पाहिले. ६) शिल्पा अभ्यास करते. ७) कोमलने चित्र पाहिले

(५) वर्ण विचार

वर्णविचार - आपल्या तोंडातून जे मूळचे ध्वनी निघतात त्यांना वर्ण म्हणतात. मराठी भाषेत एकूण ४८ वर्ण आहेत. त्यांना मूळाक्षरे असे ही म्हणतात. या वर्णांचे तीन प्रकार आहेत.

- १) स्वर
- २) स्वरादी
- ३) व्यंजने

- १) **स्वर** - ज्या वर्णाचा उच्चार स्वतंत्रपणे म्हणजे दुसऱ्या वर्णाच्या सहाय्यावाचून होतो, त्यास 'स्वर' असे म्हणतात, हे १२ स्वर आहेत, अ, आ, इ, ई, उ, ऊ, ऋ, ॠ, ए, ऐ, ओ, औ. (स्वर हे पूर्ण उच्चाराचे असतात.)
- २) **स्वरादी** - ज्या वर्णाचा उच्चार अगोदर स्वरांचे सहाय्य घेऊन होतो, त्यास 'स्वरादी' म्हणतात, हे उच्चार दोन आहेत, अ + ि = अं - अनुस्वार, अ + िः = अः विसर्ग.
- ३) **व्यंजने** - ज्या वर्णाचा उच्चार स्वरांच्या मागून सहाय्य घेऊन होतो, त्यांना व्यंजने म्हणतात. व्यंजनांचा उच्चार स्वरांशिवाय लंगडा पडतो, उदा. (त्, क्, म्, इ.) स्वर व स्वरादी - हे व्यंजनात मिळून बारास्वडी तयार होते. उदा. क् + अ = क, क् + आ = का, क् + इ = कि इ.

व्यंजने एकूण ३४ आहेत. व्यंजने ही अपूर्ण उच्चाराचे वर्ण आहेत. क्, ख्, ग्, घ्, पासून ह्, ळ्, पर्यंतचे हे ३४ वर्ण स्वतंत्रपणे उच्चारता येत नाहीत. वर्णांचे भेद - मुखाच्या ज्या भागापासून वर्ण उच्चारले जातात, त्या भागास त्या वर्णाची स्थाने म्हणतात.

- १) **कंठ्य** - जे वर्ण कंठस्थानातून उच्चारले जातात, त्यांना कंठ्य वर्ण असे म्हणतात. उदा. अ, आ, क वर्ग, ह, विसर्ग हे कंठ्य वर्ण आहेत. (क वर्ग - क, ख, ग, घ, ङ)
- २) **तालव्य** - जे वर्ण तालुस्थानातून (टाळू) उच्चारले जातात, त्यांना तालव्य वर्ण असे म्हणतात. उदा. इ, ई, च वर्ग, य, श, हे तालव्य वर्ण आहेत. (यातील, च्, छ्, ज्, झ्, या वर्णांचा उच्चार त्यांना य् लावून होणाऱ्या उच्चारासारखा होतो. उदा - चलन, छत्री, जल, झलक, या शब्दांतील च, छ, ज, झ या वर्णांचे उच्चार च् + य, छ् + य् झ् + य् असे होतात. (च वर्ग- च, छ, ज, झ, ञ)
- ३) **मूर्धन्य** - (टाळ्याला जीभ लावून ज्याचा उच्चार करावा लागतो किंवा होतो असा वर्ण) जे वर्ण मूर्धस्थानातून उच्चारले जातात त्यांना मूर्धन्य वर्ण असे म्हणतात. उदा. ऋ, ट वर्ग र्, ष्, ऌ, (ट वर्ग - ट, ठ, ड, ढ, ण)
- ४) **दंत्य** - जे वर्ण दंतस्थानातून उच्चारले जातात, त्यांना दंत्य वर्ण असे म्हणतात. उदा. लृ, त वर्ग, ल्, स्, हे दंत्य वर्ण होय. (त वर्ग - त, थ, द, ध, न)
- ५) **ओष्ठ्य** - जे वर्ण केवळ ओठांद्वारे उच्चारले जातात, त्यांना ओष्ठ्य वर्ण असे म्हणतात. उदा. उ, ऊ, प वर्ग, हे ओष्ठ्य वर्ण आहेत. (प वर्ग - प, फ, ब, भ, म)
- ६) **कंठतालव्य** - जे वर्ण उच्चारण्यासाठी कंठस्थान व तालुस्थान या दोन्ही स्थानांचे सहाय्य घ्यावे लागते, त्यांना कंठतालव्य वर्ण असे म्हणतात. उदा. ए, ऐ, हे कंठतालव्य वर्ण आहेत.

- ७) **कंठौष्ठ्य** - जे वर्ण उच्चारण्यासाठी कंठ व ओठ या दोन्ही स्थानांचे सहाय्य घ्यावे लागते, त्यांना कंठौष्ठ्य वर्ण असे म्हणतात.
उदा. ओ, औ हे कंठौष्ठ्य वर्ण आहेत.
- ८) **दंतौष्ठ्य** - जे वर्ण उच्चारण्यासाठी दात व ओठ या दोन्ही स्थानांचे सहाय्य घ्यावे लागते, त्यांना दंतौष्ठ्य वर्ण असे म्हणतात.
उदा. 'व' हे दंतौष्ठ्य वर्ण आहे.
- ९) **दंततालव्य** - जे वर्ण उच्चारण्यासाठी दात व तालू या दोन्ही स्थानांचे सहाय्य घ्यावे लागते, त्यांना दंततालव्य वर्ण असे म्हणतात.
उदा. च्, छ्, ज्, झ्, हे दंत तालव्य वर्ण आहेत. (या वर्णांचा उच्चार त्यांना 'अ' लागून होणाऱ्या उच्चारासारखा होतो.
चूक, चाकू, जमीन, झाड, इ. अशा वर्णांचे उच्चार आहेत)
(च् + अ, छ् + अ, ज् + अ, झ् + अ असे उच्चार होतात)

वर्णांचा तक्ता :-

वर्णांचे नाव	स्वर	व्यंजने
१) कंठ्य	अ, आ,	क्, ख्, ग्, घ्, ङ्, ह्,
२) तालव्य	इ, ई,	च्, छ्, ज्, झ्, ञ्, य्, श्, (उच्चार च् + य्, छ् + य्, ज् + य्, झ् + य्, याप्रमाणे होतो)
३) मूर्धन्य	ऋ	ट्, ठ्, ड्, ढ्, ण्, र्, ष्, ऌ,
४) दंत्य		लृ त्, थ्, द्, ध्, न्, ल्, स्,
५) ओष्ठ्य	उ, ऊ,	प्, फ्, ब्, भ्, म्,
६) कंठ तालव्य	ए, ऐ,	-----
७) कंठौष्ठ्य	ओ, औ	-----
८) दंतौष्ठ्य	-----	व्,
९) दंत तालव्य	-----	च्, छ्, ज्, झ्, (उच्चार - च् + अ, छ् + अ, ज् + अ, झ् + अ या प्रमाणे होतो)

मराठीत च्, ज्, झ्, ह्यांचे उच्चार दोन प्रकारचे असतात.

पहिला प्रकार - (तालव्य वर्ण) - संस्कृत मधील-चरित्र, चाचा, चार, चहा, वाचन, विचार, चतुर, चंद्र, चक्र, चिमणी, चारदा, चाळीस, चैत्र, जागृती, जंगली, जग, जन, जळ, विजय, जयंती, झक्क, झलक, झकास, झबू छावा.
(या वर्णांचा उच्चार त्यांना 'य्' लागून होणाऱ्या उच्चारासारखा होतो) उदा. च् + य् + अ = च्य, ज् + य् + अ = ज्य.

दुसरा प्रकार - (दंत तालव्य) - चमचा, चोर, चारा, चाकू, चणे, चूक, चव, काच, चाल, पाच, चुरमुरे, चोच, चकती, चरखा, जाई, जुई, जमीन, जकात, जरीकाठी, जावक, जावई, जड, जाणे, झाड, झगडा, झटपट, झडप, झरा.
(या वर्णांचा उच्चार त्यांना 'अ' लागून होणाऱ्या उच्चारा सारखा होतो.) उदा. च् + अ = च, ज् + अ = ज.

पहिल्या ५ वर्गातील व्यंजनात ३ भाग पाडलेले आहेत

१) कठोर २) मृदू ३) अनुनासिक

	क वर्ग	च वर्ग	ट वर्ग	त वर्ग	प वर्ग
१) कठोर (श्वासाचा उपयोग)	क्, स्क्	च्, छ्	ट्, ट्	त्, थ्	प्, फ्
२) मृदू (नादाचा उपयोग)	ग्, घ्	ज्, झ्	ड्, ढ्	द्, ध्	ब्, भ्
३) अनुनासिक	ङ्	ञ्	ण्	न्	म्

'क्ष' व 'ज्ञ' ही व्यंजने नाहीत. त्यांना जोडाक्षरे म्हणतात.

क्ष = क् + ष्.

ज्ञ = द् + न् + य्

अनुस्वारापुढे जर पाच वर्गातील कोणतेही व्यंजन आले, तर त्या व्यंजनाच्या वर्गातील शेवटच्या अनुनासिकाचा अनुस्वाराबद्दल उच्चार होतो.

उदा. ड् - शंकर, ज - चंचू, अंजन, ण् - घंटा, पंडित, न् -- पंत, मंद, म् - गुंफणे, शुंभ इ.

१) **अर्धस्वर** - ज्यांचा उच्चार अर्धवट 'इ, उ' या स्वरां सारखा होतो. त्यांचा संबंध त्या स्वरांशी अधिक असतो.

उदा. - य्, र्, ल्, व्, हे अर्धस्वर होय.

२) **ऊष्म** - ज्या वर्णाचा उच्चार प्रस्वर आहे, त्यांना ऊष्म म्हणतात. उदा. श्, ष्, स् हे ऊष्मवर्ण होय.

३) **महाप्राण** - ज्याचा उच्चार करताना, फुफ्फुसातील हवा तोंडावाटे जोरात बाहेर फेकली जाते. त्या वर्णाना महाप्राण म्हणतात. 'ह' हे महाप्राण होय.

४) **ळ हा वर्ण मराठीत स्वतंत्र वर्ण मानला जातो.**

स्वाध्याय - उत्तरे लिहा -

- १) स्वर व व्यंजन यातील फरक कोणता ? २) स्वर कशाला म्हणतात ? ३) वर्ण किती प्रकारचे आहेत ?
४) मराठी वर्णमालेतील स्वर कोणते ? ५) च व ज चे उच्चार किती प्रकारचे असतात ? कोणते ? उदाहरणे द्या.

(६) संधी

संधी - आपल्या बोलण्यात अनेक जोडशब्दांचा वापर होत असतो. दोन किंवा दोनाहून अधिक शब्द एकत्र जोडलेले असतात. पण हल्या शब्दातील शेवटचा वर्ण व दुसऱ्या शब्दातील पहिला वर्ण यांच्या मिश्रणाने एक वर्ण तयार होतो. अशाप्रकारे दोन वर्ण एकत्र करण्याच्या प्रकारास संधी असे म्हणतात. संधी या शब्दाचा अर्थ आहे सांधणे किंवा जोडणे.

संधीचे प्रकार तीन आहेत -

- १) स्वर संधी
- २) व्यंजन संधी
- ३) विसर्गसंधी

१) **स्वर संधी** - दोन स्वर एकत्र येऊन जेव्हा संधी होते, तेव्हा त्या प्रकारास स्वर संधी असे म्हणतात. स्वरसंधीच्या नियमानुसार ५ प्रकारे संधी होते.

अ) **दोन सजातीय स्वर** - ऱ्हस्व स्वरापुढे ऱ्हस्व किंवा दीर्घ अथवा दीर्घ स्वरापुढे दीर्घ किंवा ऱ्हस्व स्वर आल्यास त्या दोहो बदल सजातीय दीर्घ स्वर होतो.

१) (अ + अ = आ, अ + आ = आ, आ + आ = आ)

उदा.

देव + आलय = देवालय

(अ + आ = आ)

ग्रंथ + आलय = ग्रंथालय

सिंह + आसन = सिंहासन

दर्भ + आसन = दर्भासन

सत्य + आग्रह = सत्याग्रह

वृक्ष + आरोपण = वृक्षारोपण

भ्रष्ट + आचार = भ्रष्टाचार

श्वेत + आवरण = श्वेतावरण

वाचन + आलय = वाचनालय

गोल + आकार = गोलाकार

अरुण + आचल = अरुणाचल

हिम + आलय = हिमालय

उप + आहार = उपाहार

जल + आशय = जलाशय

दिव्य + आसन = दिव्यासन

(आ + अ = आ)

परीक्षा + अर्थी = परीक्षार्थी

विद्या + अभ्यास = विद्याभ्यास

विद्या + अर्थी = विद्यार्थी

भाषा + अंतर = भाषांतर

भाषा + अभ्यास = भाषाभ्यास

गज + आनन = गजानन

(अ + अ = आ)

स्व	+ अनुभव	= स्वानुभव	सुर	+ असुर	= सुरासुर
हर्ष	+ अतिरेक	= हर्षातिरेक	अल्प	+ अवकाश	= अल्पावकाश
नगर	+ अध्यक्ष	= नगराध्यक्ष	कुसुम	+ अग्रज	= कुसुमाग्रज
देव	+ अवतार	= देवावतार	भव	+ अर्णव	= भवार्णव
देश	+ अंतर	= देशांतर	मान	+ अपमान	= मानापमान
गण	+ अधीश	= गणाधीश	स्नेह	+ अंकित	= स्नेहांकित
हस्त	+ अक्षर	= हस्ताक्षर	सूर्य	+ अस्त	= सूर्यास्त
गेह	+ अंगना	= गेहांगना	क्षण	+ अर्ध	= क्षणार्ध

(आ + आ = आ)

दुर्वा	+ आच्छादित	= दुर्वाच्छादित	महा	+ आत्मा	= महात्मा
महिला	+ आश्रम	= महिलाश्रम	विद्या	+ आलय	= विद्यालय
			राजा	+ आज्ञा	= राजाज्ञा

२) (इ + इ = ई, इ + ई = ई, ई + इ = ई, ई + ई = ई)

रवि	+ इंद्र	= रवींद्र	मुनि	+ इच्छा	= मुनीच्छा
हरि	+ इच्छा	= हरीच्छा	कवि	+ ईश्वर	= कवीश्वर
कवि	+ इच्छा	= कवीच्छा	कवि	+ ईश	= कवीश
ऋषि	+ ईश्वर	= ऋषीश्वर	मही	+ इंद्र	= महींद्र
देवी	+ इच्छा	= देवीच्छा	गिरी	+ ईश	= गिरीश
पार्वती	+ ईश	= पार्वतीश			
मही	+ ईश	= महीश			

३) (उ + उ = ऊ, ऊ + उ = ऊ, उ + ऊ = ऊ, ऊ + ऊ = ऊ)

गुरु	+ उपदेश	= गुरुपदेश	भानू	+ उदय	= भानूदय
धेनु	+ उर्जित	= धेनूर्जित	लघू	+ उत्तम	= लघूत्तम
भू	+ उद्धार	= भूद्धार	सिंधू	+ उर्मी	= सिंधूर्मी
साधू	+ उक्ती	= साधूक्ती			
भू	+ उर्जित	= भूर्जित			

आ) विजातीय स्वर संधी :-

१) अ किंवा आ या स्वरापुढे इ आल्यास त्या दोहों बद्दल 'ए' येतो, उ किंवा ऊ आल्यास 'ओ' येतो व 'ऋ' आल्यास अर येतो.

अ + ई = ए, आ + इ = ए, अ + ऊ = ओ, अ + उ = ओ, अ + ऋ = अर्
अ + इ = ए, आ + ई = ए, आ + ऊ = ओ, आ + उ = ओ, आ + ऋ = अर्

परम + ईश्वर = परमेश्वर	गण + ईश = गणेश
ईश्वर + इच्छा = ईश्वरेच्छा	यथा + इष्ट = यथेष्ट
रमा + ईश = रमेश	लंका + ईश्वर = लंकेश्वर
भोजन + इच्छा = भोजनेच्छा	चक्र + ईश्वर = चक्रेश्वर
ओंकार + ईश्वर = ओंकारेश्वर	शुभ + इच्छा = शुभेच्छा
अरण्य + ईश्वर = अरण्येश्वर	सूर्य + उदय = सूर्योदय
धारा + उष्ण = धारोष्ण	गंगा + ऊर्मी = गंगोर्मी
सर्व + उत्कृष्ट = सर्वोत्कृष्ट	ग्राम + उद्योग = ग्रामोद्योग
महिला + उपयोगी = महिलोपयोगी	भीमा + उर्मी = भीमोर्मी
युद्ध + उत्तर = युद्धोत्तर	दक्षिण + उत्तर = दक्षिणोत्तर
शीत + उदक = शीतोदक	सुख + उपभोग = सुखोपभोग
शाला + उपयोगी = शालोपयोगी	महा + ऋषी = महर्षी
देव + ऋषी = देवर्षी	ब्रह्म + ऋषी = ब्रह्मर्षी
सप्त + ऋषी = सप्तर्षी	उमा + ईश = उमेश
महा + ईश = महेश	पर्वत + ईश = पर्वतेश
राष्ट्र + इतिहास = राष्ट्रेतिहास	देव + इंद्र = देवेन्द्र
	महा + उत्सव = महोत्सव
	अल्प + उपहार = अल्पोपहार
	लंब + उदर = लंबोदर
	ग्राम + उद्धार = ग्रामोद्धार

२) अ किंवा आ यांच्यापुढे ए किंवा ऐ आल्यास त्या दोहों ऐवजी 'ऐ' येतो. आणि ओ, औ आल्यास त्या ऐवजी 'औ' येतो.

अ + ए = ऐ, आ + ए = ऐ, आ + ओ = औ, अ + ओ = औ
अ + ऐ = ऐ, आ + ऐ = ऐ, आ + औ = औ, अ + औ = औ

मत + ऐक्य = मतैक्य	सदा + एव = सदैव
प्रजा + ऐक्य = प्रजैक्य	एक + एक = एकैक
देव + ऐश्वर्य = देवैश्वर्य	क्षण + एक = क्षणैक
नृप + ऐश्वर्य = नृपैश्वर्य	ब्रह्म + ऐक्य = ब्रह्मैक्य
गंगा + ओघ = गंगौघ	भव + औषध = भवौषध

बाल	+	औत्सुक्य	=	बालौत्सुक्य	रमा	+	औदार्य	=	रमौदार्य
जल	+	ओघ	=	जलौघ	उष्ण	+	ओघ	=	उष्णौघ
जल	+	औषधी	=	जलौषधी	पितृ	+	औत्सुक्य	=	पित्रौत्सुक्य
कथा	+	ओघ	=	कथौघ	वन	+	औषधी	=	वनौषधी

- ३) ऋस्व किंवा दीर्घ इ, उ, ऋ यांच्यापुढे विजातीय स्वर आल्यास 'इ, ई' बद्दल 'य', उ, ऊ बद्दल 'व' आणि 'ऋ' बद्दल 'र' हे वर्ण येतात आणि त्यात स्वर मिसळून संधी पूर्ण होते.

ई + ओ = य,	इ + उ = य,	अ + इ = य,	अ + ई = य,	आ + ई = य,	अ + ऊ = व,
अ + उ = व,	आ + ऊ = व,	आ + उ = व,	ऋ + आ = र,	र् + आ = रा	

अधि	+	अयन	=	अध्ययन	इति	+	आदि	=	इत्यादि
नदी	+	ओघ	=	नद्योघ	कोटी	+	अवधी	=	कोट्यावधी
अति	+	उत्तम	=	अत्युत्तम	स्थिती	+	अंतर	=	स्थित्यंतर
अति	+	आदर	=	अत्यादर	प्रति	+	एक	=	प्रत्येक
रवि	+	उदय	=	रव्युदय	मनु	+	अंतर	=	मन्वंतर
गुरु	+	आज्ञा	=	गुर्वाज्ञा	अनु	+	अर्थ	=	अन्वर्थ
गुरु	+	ईश	=	गुर्वीश	सु	+	आगत	=	स्वागत
पितृ	+	आज्ञा	=	पित्राज्ञा	पितृ	+	अर्थ	=	पित्रर्थ
पितृ	+	औदार्य	=	पित्रौदार्य	प्रति	+	अक्ष	=	प्रत्यक्ष
					सु	+	अल्प	=	स्वल्प

- ४) ए, ऐ, ओ, औ या स्वरांपुढे कोणताही स्वर आला तर त्याबद्दल अनुक्रमे 'अय्, आय्, अव्, आव्', असे आदेश होतात व त्यात स्वर मिळून संधी होते.

उदा.

गै	+	अन्	=	गायन	(ऐ + अ = आय)
गो	+	ईश्वर	=	गवीश्वर	(ओ + ई = अव + इ = अवी)
ने	+	अन	=	नयन	(ए + अ = अय)
नौ	+	इक	=	नाविक	(औ + ई = आव् + इ = आवि)

- ५) निव्वळ मराठी शब्दात केव्हा केव्हा संधीयुक्त अक्षरापैकी पहिले अक्षर स्वर कायम राहून दुसऱ्याचा लोप होतो. या उलट कधी दुसरे अक्षर स्वर कायम राहून पहिल्या अक्षराचा लोप होतो. त्याला अनुक्रमे पूर्वरूप संधी व पररूप संधी म्हणतात.

उदा.,

पूर्वरूप संधी - दुसरा स्वर लोप पावतो व पहिला स्वर कायम राहतो.

स्विडकी + आत = स्विडकीत (ई + आ = ई)

केले + असे = केलेसे

काही + असा = काहीसा

पररूप संधी - पहिला स्वर लोप पावतो व दुसरा स्वर कायम राहतो.

घर + ई = घरी

घर + ऊन = घरून

दार + ई = दारी

हात + ऊन = हातून

२) व्यंजनसंधी - जेव्हा एखाद्या व्यंजनात शब्दांच्या पुढे व्यंजन किंवा स्वर असतो. तेव्हा व्यंजन संधी घडून येतो.

व्यंजनसंधीचे नियम -

अ) पहिल्या ५ वर्गापैकी (अनुनासिक) सोडून कोणत्याही व्यंजनापुढे कठोर व्यंजन आले तर, पहिल्या व्यंजनाच्या जागी त्याच्याच वर्गातील पहिले कठोर व्यंजन येऊन संधी होतो.

उदा.

द् + क = त् + क् = त्क्, भ् + प् = प् + प् = प्प्

शरद् + काल = शरत्काल

कुक्कुभ् + प्रांत = कुक्कुप्रांत

क्षुध् + पीडा = क्षुत्पीडा

विपद् + काल = विपत्काल

वाक् + तांडन = वाक्तांडन

क्षुध् + पिपास = क्षुत्पिपास

हृद् + पटल = हृत्पटल

सत् + परुष = सत्पुरुष

दिक् + पथ = दिक्पथ

सत् + संगती = सत्संगती

आ) पहिल्या पाच वर्गातील कठोर व्यंजनापुढे (अनुनासिका स्वरीज) स्वर किंवा मृदू व्यंजन आल्यास त्याच्या जागी त्याच वर्गातील तृतीय व्यंजन येउन संधी होतो.

उदा.

वाक् + विहार = वाग् विहार

क् + व = ग् + व

सत् + जन = सज्जन

सत् + इच्छा = सदिच्छा

जगत् + उद्धार = जगदुद्धार

जगत् + आधार = जगदाधार

सत् + आचार = सदाचार

आच् + आदी = आजादी

षट् + रिपू = षड्रिपू

दिक् + विजय = दिग्विजय

षट् + आनन = षडानन

अप् + ज = अब्ज

क्षुत् + भय = क्षुद्भय

जगत् + एक = जगदेक

सत् + वचन = सद्वचन

सत् + उपदेश = सदुपदेश

वाक् + विचार = वाग्विचार

दिक् + अंबर = दिग्ंबर

वाक् + बाण = वाग्बाण

जगत् + ईश्वर = जगदीश्वर

सत् + बुद्धी = सद्बुद्धी

सत् + आनंद = सदानंद

(टीप - हे नियम लावताना 'च्, ज्, श' या बद्दल 'क्' होता).

वाच् (क्) + ईश = वागीश

दिक् + अंत = दिगंत

दृश् (क्) + गोचर = दृग्गोचर

दिक् + गोल = दिग्गोल

वाक् + विलास = वाग्विलास

सत् + वर्तन = सद्वर्तन

जगत् + अंबा = जगदंबा

चित् + आभास = चिदाभास

वाक् + विहार = वग्विहार

चित् + आनंद = चिदानंद

(ई) पहिल्या पाच वर्गातील कोणत्याही व्यंजनापुढे अनुनासिक आल्यास पहिल्या व्यंजना बद्दल त्याच्याच वर्गातील अनुनासिक व्यंजन येऊन संधी होतो.

जगत् + नाथ = जगन्नाथ	
त् + न् = न् + न् = न्न	जगत् + माता = जगन्माता
तत् + मय = तन्मय	चित् + मात्र = चिन्मात्र
सत् + मान = सन्मान	जगत् + मान्य = जगन्मान्य
सत् + मती = सन्मती	वाक् + निश्चय = वाडनिश्चय
सत् + मुख = सन्मुख	षट् + मुख = षण्मुख
तत् + निवास = तन्निवास	षट् + मास = षण्मास
वाक् + मय = वाडमय	मन् + मन् = मन्मन
बृहत् + महाराष्ट्र = बृहन्महाराष्ट्र	जगत् + मोहिनी = जगन्मोहिनी
सत् + मार्ग = सन्मार्ग	

१) त् या व्यंजनापुढे च्, छ, आल्यास त् चा च्, होतो.

सत् + चरित्र = सच्चरित्र
उत् + छेद = उच्छेद
चलत् + चित्रपट = चलच्चित्रपट

२) त् या व्यंजनापुढे ज् किंवा झ् आल्यास त् चा ज् होतो.

उत् + ज्वल = उज्ज्वल
शरत् + झंझावात = शरज्झंझावात
सत् + जन = सज्जन

३) त् या व्यंजना पुढे ट् आल्यास त् बद्दल ट् व ड् आल्यास त् बद्दल ड् हे व्यंजन येते.

तत् + टीका = तट्टीका
भगवत् + डमरू = भगवड्डमरू

४) त् या व्यंजनापुढे ल् आल्यास त् बद्दल ल् होतो.

तत् + लीन = तल्लीन
विद्युत् + लता = विद्युल्लता
उत् + लंघन = उल्लंघन

५) 'त्' पुढे 'श्' आल्यास त् चा च् होतो व 'श्' चा 'छ्' होतो.

महत् + शक्ती = महच्छक्ती	श्रीमत् + शंकर = श्रीमच्छंकर
सत् + शास्त्र = सच्छास्त्र	सत् + शील = सच्छील
सत् + शिष्य = सच्छिष्य	उत् + शिष्ट = उच्छिष्ट
मृत + शकटिक = मृच्छकटिक	

- ३) विसर्गसंधी - विसर्ग लिहून दाखविण्यासाठी (:) असे चिन्ह वापरतात, त्याचा उच्चार 'ह' कारा सारखा करतात. विसर्ग शेवटी आला तर शब्दाचा शेवट विसर्ग उच्चारानेच होतो.

विसर्गसंधीचे नियम -

- (अ) विसर्गाच्या मागे 'अ' हा स्वर असून त्याच्या पुढे मृदु व्यंजन आले असल्यास विसर्गाचा 'उ' होतो व तो मागील 'अ' मध्ये मिळून त्याचा 'ओ' होतो.

मनः	+ रथ	= मनोरथ	मनः	+ रंजन	= मनोरंजन
(मन+उ = ओ+रथ	= मनोरथ)		अधः	+ वदन	= अधोवदन
मनः	+ राज्य	= मनोराज्य	पयः	+ अन्वित	= पयोन्वित
मनः	+ विकार	= मनोविकार	यशः	+ गिरी	= यशोगिरी
तेजः	+ निधी	= तेजोनिधी	तपः	+ बल	= तपोबल
तपः	+ धन	= तपोधन	वयः	+ मान	= वयोमान
तेजः	+ गोल	= तेजोगोल	तमः	+ गुण	= तमोगुण
रजः	+ गुण	= रजोगुण	वयः	+ वृद्ध	= वयोवृद्ध
अधः	+ गती	= अधोगती	यशः	+ धन	= यशोधन

- आ) विसर्गामागे अ, आ, स्वेरीज कोणताही स्वर असून पुढे मृदु वर्ण आल्यास विसर्गाचा 'र' होऊन संधी होतो.

निः	+ अंतर	= निरंतर	निः	+ आकार	= निराकार
(नि+र् + अंतर	= निरंतर)		आयुः	+ वेद	= आयुर्वेद
दुः	+ आत्मा	= दुरात्मा	निः	+ अपराध	= निरपराध
दुः	+ लक्ष	= दुर्लक्ष	निः	+ वासित	= निर्वासित
दुः	+ जन	= दुर्जन	निः	+ मळ	= निर्मळ
दुः	+ विलास	= दुर्विलास	दुः	+ दुशा	= दुर्दशा
निः	+ विकार	= निर्विकार	निः	+ लोभ	= निर्लोभ
बहिः	+ देश	= बहिर्देश	दुः	+ मुख	= दुर्मुख
दुः	+ दैव	= दुर्दैव	बहिः	+ अंग	= बहिरंग
निः	+ धन	= निर्धन	निः	+ आधार	= निराधार
दुः	+ गमन	= दुर्गमन	पुनः	+ आगमन	= पुनरागमन
निः	+ भय	= निर्भय	दुः	+ भाग्य	= दुर्भाग्य
			निः	+ व्यसनी	= निर्व्यसनी

टीप -

- विसर्गाबद्दल 'र' येऊन पुन्हा यापुढे 'र्' हा वर्ण आला तर पहिला 'र्' लोप होऊन त्यामागील स्वर ऱ्हस्व असल्यास दीर्घ होतो.

निः	+ रस	= नीरस
(नि+र् + रस	= नीरस)	
निः	+ रदन	= नीरदन
निः	+ रव	= नीरव

इ) विसर्गाच्या मागे 'अ' हा स्वर असून पुढे क्, ख्, प्, फ्, या पैकी एखादे व्यंजन आले तर विसर्ग कायम राहतो मात्र पुढे दुसरे स्वर आल्यास विसर्गाचा लोप होतो.

प्रातः	+ काल	= प्रातःकाल	रजः	+ करण	= रजःकरण
मनः	+ प्रवृत्ती	= मनःप्रवृत्ती	मनः	+ कल्पित	= मनःकल्पित
अधः	+ पतन	= अधःपतन	तेजः	+ पुंज	= तेजःपुंज
अंतः	+ पटल	= अन्तःपटल	मनः	+ पूत	= मनःपूत
अन्तः	+ कलह	= अन्तःकलह	रजः	+ कण	= रजःकण

ई) विसर्गाच्या मागे इ किंवा उ असून पुढे क् ख् प् फ् यापैकी कोणताही वर्ण आल्यास विसर्गाबद्दल 'ष्' येऊन संधी होतो.

निः	+ पाप	= निष्पाप			
(नि + ष् + पाप	= निष्पाप)				
निः	+ क्रिय	= निष्क्रिय	दुः	+ परिणाम	= दुष्परिणाम
अपवाद - दुः+स्व = दुःस्व					
दुः	+ कर्म	= दुष्कर्म	दुः	+ काळ	= दुष्काळ
निः	+ कारण	= निष्कारण	दुः	+ किर्ती	= दुष्कीर्ती
निः	+ कपट	= निष्कपट	दुः	+ कृत्य	= दुष्कृत्य
निः	+ फळ	= निष्फळ	दुः	+ प्रवृत्ती	= दुष्प्रवृत्ती

उ) विसर्गाच्या पुढे च्, छ् आल्यास विसर्गाचा 'श्' होतो द्, ट्, आल्यास विसर्गाचा ष होतो आणि त्, थ् आल्यास विसर्गाचा 'स्' होतो

निः	+ चल	= निश्चल			
(नि+श्+चल)					
दुः	+ चरित्र	= दुश्चरित्र	मनः	+ चक्षु	= मनश्चक्षु
दुः	+ चिन्ह	= दुश्चिन्ह	निः	+ चित	= निश्चित
मनः+ताप = मनस्ताप					
(मन+स्+ताप)					
अधः	+ तल	= अधस्तल			
निः	+ चित	= निश्चित			
निः	+ तेज	= निस्तेज			
दुः	+ तर	= दुस्तर			
रामः	+ टीकते	= रामटीकते	(राम + ष् + टीकते)		

ऊ) विसर्गाच्या पुढे श् स् आल्यास विसर्ग कायम राहतो किंवा त्याच्याबद्दल श् स् येतो.

दुः	+ शासन	= दुःशासन किंवा दुश्शासन
निः	+ संदेह	= निःसंदेह किंवा निस्संदेह
निः	+ संतान	= निःसंतान किंवा निस्संतान
दुः	+ शील	= दुःशील किंवा दुश्शील
निः	+ शब्द	= निःशब्द किंवा निश्शब्द
निः	+ शंक	= निःशंक किंवा निश्शंक

ए) विसर्गाच्या पुढे 'कृ' धातू चे कोणतेही रूप (कर, कार) आल्यास विसर्गाचा 'स्' होतो

पुरः + कार = पुरस्कार

तिरः + कार = तिरस्कार

स्वाध्याय -

(अ) पुढील शब्दांचे संधी करा -

(१) अति + अंत =

(२) मही + ईश =

(३) काही + असा =

(४) ष्ट + मास =

(५) सत् + जन =

(६) उत् + लंघन =

(७) पुरः + कर्ता =

(८) निः + इच्छ =

(९) तपः + बल =

(१०) आशिः + वचन =

(आ) पुढील शब्दातील संधी सोडवून कोणता बदल झाला ते लिहा -

१) सन्मान २) भगवन्नाम ३) दैवाधीन ४) फलाहार ५) रजोगुण ६) निष्कपट ७) दुर्देव ८) तल्लीन ९) लंबोधर १०) कित्येक.

(७) समास

समास - दोन किंवा दोनांपेक्षा अधिक शब्दामधील विभक्ती प्रत्यय अथवा संबंध दर्शक शब्द गाळून त्यापासून जो एक संयुक्त शब्द बनविला जातो त्या पद्धतीस 'समास' म्हणतात, अशा रीतीने तयार झालेल्या संयुक्त (जोडशब्द) शब्दाला सामासिक शब्द म्हणतात.

उदा.,- राजाचा वाडा - राजवाडा हा सामासिक शब्द.

ज्या निरनिराळ्या शब्दांचा समास बनतो त्या शब्दांना समासातील पदे असे म्हणतात.

उदा.,- राजवाडा या समासातील राजा व वाडा ही दोन पदे आहेत.

समास कसा तयार झाला हे स्पष्ट करण्यासाठी त्यात जोडल्या जाणाऱ्या शब्दांना आवश्यक ते प्रत्यय लावून किंवा काही ठिकाणी अन्य शब्दांचे सहाय्य घेऊन त्यांची फोड करावी लागते. ह्या फोड करण्याच्या पद्धतीला त्या समासाचा विग्रह असे म्हणतात.

उदा., १) तोंडपाठ तोंडाने पाठ (विग्रह) २) सत्यासत्य - सत्य किंवा असत्य

समासाचे एकूण चार प्रकार आहेत

- १) अव्ययीभाव समास
- २) तत्पुरुष समास
- ३) द्वंद्व समास
- ४) बहुव्रीही समास

- १) **अव्ययीभाव समास - किंवा (प्रथमपद प्रधान समास)** - ज्या समासात विशेषतः पहिले पद मुख्य असते किंवा पहिला शब्द अव्यय असतो आणि सर्व मिळून तो समासिक शब्द क्रियाविशेषण अव्यय होतो, त्या समासास अव्ययीभाव समास असे म्हणतात.

उदा.

आजन्म	- जन्मापासून	प्रतिवर्ष	- प्रत्येक वर्षी
आमरण	- मरणापर्यंत	यथाशक्ती	- शक्ती प्रमाणे
प्रतिदिन	- प्रत्येक दिवशी	दारोदार	- प्रत्येकदारी
काठोकाठ	- काठापर्यंत	देशोदेशी	- प्रत्येक देशात
घडोघडी	- प्रत्येक घडीला	गावोगाव	- दर गावी
प्रतिक्षण	- प्रत्येक क्षणी	यथाविधी	- विधीप्रमाणे
यथान्याय	- न्यायाप्रमाणे	यथाशास्त्र	- शास्त्राप्रमाणे
यथाक्रम	- क्रमाप्रमाणे	यथायोग्य	- योग्य असे
यथायुक्त	- युक्त असे	दिवसेंदिवस	- प्रत्येक दिवशी
दरसाल	- प्रत्येक साली	क्षणोक्षणी	- प्रत्येक क्षणाला
हरघडी	- प्रत्येक घडीला	जागोजाग	- प्रत्येक जागी
रस्तोरस्ती	- प्रत्येक रस्ती	गल्लोगल्ली	- प्रत्येक गल्लीत
आळोआळी	- प्रत्येक आळीत	आकंठ	- कंठापर्यंत

विनाकारण	-	करणाशिवाय	अनुरूप	-	रूपास योग्य
बेकायदा	-	कायद्या विरुद्ध	गैरहजर	-	हजर नसलेला
बिनतक्रार	-	तक्रार न करता	नापसंत	-	पसंत नसलेला
यावज्जीव	-	जीव असेपर्यंत	गैरवाजवी	-	वाजवी नसलेला
गैरशिस्त	-	शिस्त नसलेला	बारामास	-	बारामहिने पर्यंत
बेसुमार	-	सुमार नसलेले	बिनतोड	-	तोड नसलेला
आसेतुहिमाचल	-	सेतूपासून हिमाचला पर्यंत			

२) तत्पुरुष समास - द्वितीय पद प्रधान समास - ज्या समासात दुसरे पद मुख्य असते आणि अर्थदृष्ट्या गाळलेला विभक्ती प्रत्यय किंवा शब्द विग्रहामध्ये घालावे लागतात, त्या समासास तत्पुरुष समास असे म्हणतात.

तत्पुरुष समासाचे प्रकार -

- अ) विभक्ती तत्पुरुष समास,
- आ) उपपद तत्पुरुष समास,
- इ) कर्मधारय समास,
- ई) द्विगु समास,
- उ) मध्यमपद लोपी समास

अ) विभक्ती तत्पुरुष समास -

१) द्वितीया तत्पुरुष समास -

मनः + ताप = मनाला ताप = मनस्ताप
दुःस्वप्नाप्त = दुःस्वाला प्राप्त देशगत = देशास गत

२) तृतीया तत्पुरुष समास -

परस्परनिगडित = परस्पराशी निगडित
ईश्वरनिर्मित = ईश्वराने निर्मित हस्तलिखित = हाताने लिहिलेले
मतिमंद = मतीने मंद मातृसदृश = मातेशी सदृश
तत्सम = त्याशी सम तोंडपाठ = तोंडाने पाठ
दुष्पट = दोहोनी पट चौपट = चोहोनी पट

स्वाध्याय - पुढील समासिक शब्दांचे विग्रह करा -

दयार्द्र, भक्तित्वश, द्रव्यसाध्य, कहसाध्य, ईश्वरदत्त, मनःकल्पित, कृपावलोकन, गुणहीन, गजमोजणी, घोडेमात, प्यादेमात, बुद्धिजड, कपाळ-करंटा, तोंडजबानी.

३) चतुर्थी तत्पुरुष समास -

ग्रंथालय	= ग्रंथासाठी आलय	विद्यागृह	- विद्येसाठी ग्रह
पोळपाट	- पोळीसाठी पाट	ब्राह्मणभोजन	- ब्राह्मणासाठी भोजन
क्रीडांगण	- क्रीडेसाठी अंगण	क्रीडाभुवन	- क्रीडेसाठी भुवन
गायरान	- गायीसाठी असलेले रान	व्यवहारोपयोगी	- व्यवहारासाठी उपयोगी
पूजाद्रव्य	- पूजेसाठी द्रव्य	कंबरपट्टा	- कंबरेसाठी पट्टा
वाटस्वर्च	- वाटेसाठी लागणारा स्वर्च		

स्वाध्याय - पुढील सामासिक शब्दांचे विग्रह करा -

मेंढवाडा, व्याहीजेवण, बाईलवेडा, कमरबंद, गावसमाराधना

४) पंचमी तत्पुरुष समास -

चोरभय	- चोरापासून भय	संकटमुक्त	- संकटापासून मुक्त
ऋणमुक्त	- ऋणापासून मुक्त	धर्मभ्रष्ट	- धर्मातून भ्रष्ट
रोगमुक्त	- रोगापासून मुक्त	मनुज	- मनुपासून जन्मलेला
स्वर्गभ्रष्ट	- स्वर्गातून भ्रष्ट	जातीभ्रष्ट	- जातीतून भ्रष्ट
मामेभाऊ	- मामाकडून भाऊ		

५) षष्ठी तत्पुरुष समास -

लोकमित्र	= लोकांचा मित्र	देवपूजा	- देवाची पूजा
सूर्यप्रकाश	- सूर्याचा प्रकाश	राजमंदिर	- राजाचे मंदिर
लक्ष्मीकांत	- लक्ष्मीचा कांत	केळफूल	- केळीचे फूल
धर्मवेड	- धर्माचे वेड	जनसेवा	- जनांची सेवा
राष्ट्राध्वज	- राष्ट्राचा ध्वज	हिमाद्री	- हिमाचा अद्री
समुद्रकाठ	- समुद्राचा काठ	विद्याभ्यास	- विद्येचा अभ्यास
देवभक्ती	- देवाची भक्ती	घोडदौड	- घोड्याची दौड
पिंपळपान	- पिंपळाचे पान	पुष्पमाला	- पुष्पांची माला
दलितोद्धारण	- दलितांचे उद्धारण	बालमित्र	- बालपणाचा मित्र
ईश्वरभक्ती	- ईश्वराची भक्ती	देशाभिमान	- देशाचा अभिमान

६) सप्तमी तत्पुरुष समास -

नृपवर	- नृपात वर (श्रेष्ठ)
शास्त्रपंडित	- शास्त्रात पंडित
कलाकुशल	- कलेत कुशल
घरकोंबडा	- घरात राहणारा
स्वर्गवास	- स्वर्गात असे वास

२) **मध्यमपद लोपी समास** - ज्या कर्मधारय समासात पहिल्या पदाचा दुसऱ्या पदाशी संबंध दाखविणारा एक शब्द असे अनेकशब्द लुप्त असतात व विग्रहाच्या वेळी त्याची स्पष्टता करावी लागते. त्यास मध्यमपद लोपी समास असे म्हणतात. उदा.

साखरभात	-	साखरेने युक्त भात
पुरणपोळी	-	पुरण भरून केलेली पोळी
वांगीपोहे	-	वांगी घालून केलेले पोहे
बटाटेभात	-	बटाटे घालून केलेला भात
भाचेजावई	-	भाचीचा नवरा म्हणून जावई
मामेभाऊ	-	मामाचा मुलगा म्हणून मामेभाऊ

स्वाध्याय -

पुढील सामासिक शब्दांचा विग्रह करा - कांदेपोहे, वांगीभात, घोडेस्वार, बालमित्र, भोजनभाऊ, मीठभाकर, जन्मदरिद्री, हस्ताक्षर, दहीभात.

ई) **नञ, तत्पुरुष समास** - अभाव किंवा निषेध या अर्थी व्यंजनादि शब्दांचे पूर्वी आणि स्वरादी शब्दांचे पूर्वीही अव्यये येऊन जे तत्पुरुष समास होतात, त्यास नञ तत्पुरुष समास म्हणतात,

अन्याय	-	न न्याय	अब्रह्मण	-	न ब्राह्मण
अनादर	-	न आदर	अयोग्य	-	न योग्य
			अनिष्ट	-	न इष्ट

स्वाध्याय - पुढील सामासिक शब्दांचे विग्रह करा -

अजाण, अपुरा, अनोळखी, नपुंसक, नापसंत

३) **द्वंद्व समास - क्रियापद प्रधान - उभयपदे महत्त्वाची** - ज्या समासतील दोन्ही पदे प्रधान असतात त्यास द्वंद्व असे म्हणतात. यात समासाचा विग्रह करताना दोन पदांचा संबंध 'आणि, व, अथवा, किंवा' अशा उभयान्वयी अव्ययानी स्पष्ट करावा लागतो.

उदा.,

मातापिता	-	माता आणि पिता
पापपुण्य	-	पाप अथवा पुण्य
कृष्णार्जुन	-	कृष्ण व अर्जुन
न्यायान्याय	-	न्याय किंवा अन्यास

द्वंद्व समासाचे तीन प्रकार आहेत अ) इतरेतर द्वंद्व ब) वैकल्पिक द्वंद्व क) समाहार द्वंद्व

अ) इतरेतर द्वंद्व - ह्या समासातील पदांमध्ये 'आणि, व,' समुच्चय बोधक उभयान्वयी अव्यये विग्रहाच्या वेळी घालावी लागतात.

आईवडील	- आई आणि वडील	नवराबायको	- नवरा व बायको
तहानभूक	- तहान आणि भूक	यक्षकिन्नर	- यक्ष आणि किन्नर
राधाकृष्ण	- राधा आणि कृष्ण	सेवाशुश्रुषा	- सेवा आणि शुश्रुषा
स्त्रीपुरुष	- स्त्री आणि पुरुष	कौरवपांडव	- कौरव आणि पांडव
दहीभात	- दही आणि भात	उघडबोडका	- उघडा आणि बोडका
स्पृश्यास्पृश्य	- स्पृश्य आणि अस्पृश्य	स्वाचस्वळगे	- स्वाच आणि स्वळगे
पळीपंचपात्रे	- पळी आणि पंचपात्रे	रामलक्ष्मण	- राम आणि लक्ष्मण
लेकीसुना	- लेकी आणि सुना	वृक्षलता	- वृक्ष आणि लता
हातपाय	- हात आणि पाय	कृष्णार्जुन	- कृष्ण आणि अर्जुन
प्रश्नोत्तर	- प्रश्न आणि उत्तर		

ब) वैकल्पिक द्वंद्व ह्या समासातील पदांमध्ये विग्रहाच्या वेळी 'अथवा, किंवा' ह्यापैकी विकल्पबोधक उभयान्वयी अव्यये घालावी लागतात. अर्थाच्या दृष्टीने समासातील दोन्ही प्रधान पदापैकी एकाचीच मात्र अपेक्षा असते.

उदा - आशानिराशा - आशा किंवा निराशा

बरेवाईट	- बरे किंवा वाईट	स्वरेस्वोटे	- स्वरे किंवा स्वोटे
देवदानव	- देव किंवा दानव	जयपराजय	- जय किंवा पराजय
न्यायान्याय	- न्याय किंवा अन्याय	पासनापास	- पास किंवा नापास
नेआण	- नेणे किंवा आणणे	सारासार	- सार किंवा असार
पापपुण्य	- पाप किंवा पुण्य	मानापमान	- मान किंवा अपमान
चारपाच	- चार किंवा पाच		
इकडेतिकडे	- इकडे किंवा तिकडे		

क) समाहार द्वंद्व - ह्यात समासयुक्त पदांच्या अर्थाशिवाय आणखी तशाच प्रकारच्या अधिक गोष्टीचाही अंतर्भाव होतो.

कापडचोपड	- कापड, चोपड इ.	चुकलेमाकले	- चूक, भूल इ.
चहाचिवडा	- चहा चिवडा वगैरे	पाटीदप्तर	- पाटी दप्तर वगैरे
गुरेढोरे	- गुरे, ढोरे, अन्य जनावरे	भाजीभाकरी	- भाजी, भाकरी वगैरे
पानसुपारी	- पान, सुपारी वगैरे	हळदकुंकू	- हळद, कुंकू वगैरे
अंथरूणपांघरूण	- अंथरूण, पांघरूण वगैरे	चहाफराळ	- चहा, फराळ वगैरे
चहापाणी	- चहा, पाणी व फराळाचे पदार्थ		
भाजीपाला	- भाजी, पाला असेच पदार्थ		

स्वाध्याय - पुढील समासिक शब्दांचा विग्रह करा -

वेणीफणी, मीठभाकर, घरदार, शेटसावकार, चढउतार, जा-ये, दे-घे, किडूकमिडूक, दगडबिगड, तंटाबिंटा, भांडणबिंडण, लहा नसहान सुख-दुःख, सत्यासत्य, धर्माधर्म, चांगले वाईट, आटपंधरा, एकदोन, झाडेझुडपे.

४) बहुव्रीही समास

या समासात समासातील पदापैकी कोणतेही पद प्रधान नसून त्या सर्व सामासिक पदापासून त्यात असणाऱ्या पदांच्या शिवाय निराळ्याच पदाचा प्रामुख्याने बोध होतो व तो सामासिक शब्द त्या निराळ्या पदाचे विशेषण असतो. त्या समासाला बहुव्रीही समास असे म्हणतात.

उदा.,

- दशानन - दश आहेत आनने ज्याला तो - रावण
लंबोदर - लंब म्हणजे मोठे आहे उदर ज्याचे तो - गणपती

टीप - ह्या समासाचा विग्रह करताना शेवटी संबंधी सर्वनाम येते व त्याची जी विभक्ती असते, तिचे नाव त्या समासास देतात.

अ) द्वितीया बहुव्रीही -

दश आहेत आनने ज्याला तो - रावण (दशानन)

कर्म नाही ज्याला असे - अकर्म

- अष्टपैलू - आठ पैलू आहेत ज्याला असा
प्राप्तधन - प्राप्त आहे धन ज्यास असा
अनंत - नाही अंत ज्याला तो
अनाथ - नाथ नाही ज्याला असा
अष्टभुजा - अष्ट आहेत भुजा जिला अशी
चौकोन - चार कोन आहेत ज्याला असा

आ) तृतीया बहुव्रीही -

- जितकाम - जित आहे काम ज्याने
मुरलीधर - मुरली धारण केली आहे ज्याने असा
जितेंद्रिय - इंद्रिये जिंकली आहेत ज्याने असा (जित आहेत इंद्रिये ज्याने)

स्वाध्याय -

स्वालील सामासिक शब्दांचे विग्रह करा -
कृतकृत्य, दत्तधन, लोककाम, जितकोप, युक्तायुध.

इ) चतुर्थी बहुव्रीही -

- पंचमुख - पाच आहेत मुखे ज्याला
त्रिनेत्र - तीन डोळे आहेत ज्याला
चतुर्मुख - चार मुख आहेत ज्याला

ई) पंचमी बहुव्रीही -

- निर्धन - धन गेले आहे ज्याच्यापासून
निर्बल - बल नाही ज्याच्यापाशी असा
गलितपर्ण - गलित आहेत पर्ण ज्यापासून

उ) षष्ठी बहुव्रीही -

- तपोबल - तप हेच बल आहे ज्याचे
लंबोधर - लंब आहे उदर ज्याचे

स्वाध्याय -

मानधन, शूलपाणी, तीर्थपाद, शशिशेखर, चंद्रशेखर, घारडोळ्या, गायमुख्या, पांढरपेश्या, काळतोड्या, चतुर्मुख, चौकोन, दुप्पट, पाचपट या सामासिक शब्दांचे विग्रह करा.

ऊ) सप्तमी बहुव्रीही -

- भीमादी - भीम आहे आदि ज्यामध्ये
इंद्रादि - इंद्र आहे आदि ज्यामध्ये असे
नाक - न म्हणजे नाही, अक म्हणजे दुःख - ज्यांत तो - स्वर्ग
वीर पुरुष - वीर आहेत पुरुष ज्यांत असा - गाव

ए) नञ बहुव्रीही -

- निरस्तेज - नाही तेज ज्याच्यात असा जो तो
अनादी - नाही आदी ज्याला तो (परमेश्वर)

स्वाध्याय

सामासिक शब्द - अव्यय, अज्ञान, अनाथ, अकर्मक इ. यांचा विग्रह करा

ऐ) सह-बहुव्रीही -

सराग-राग (प्रेम) सह असे जेते (स किंवा सह हे अव्यय आरंभी येऊन हा समास होतो).

सदार - दारेने सह

स्वाध्याय - सहपरिवार, सपुत्र, सरूप, सवर्ण, सादर, सफल, सनाथ, समूल, सहकुटुंब यांचा विग्रह करून समास ओळखा.

स्वाध्याय - गाडीघोडा, स्त्रीपुरुष, पहारेकरी, हस्ताक्षर, थडामस्करी, लोकप्रिय, परोपकार, समाजसेवा, सतराअठरा, शुभहस्त, सज्जन, अनर्थ, कोटटोपी, ग्रंथालय, दुर्दशा, वसतीगृह, गुरास्वी, आकाशदिवा, चक्रधारी, चिऊकाऊ, महापुरुष, इंद्रधनुष्य, काळरात्र, तटस्थ, परगाव, सर्वज्ञ, पायगुण, लेकसून, उदयास्त यांचा विग्रह करून समास ओळखा.

(८) चिन्हे

विरामचिन्हे

विरामचिन्हे - आपण बोलताना एकसारखे बोलत नाही, वाचतानाही सारखे वाचीत नाही, बोलताना किंवा वाचताना थोडे थांबतो, काही ठिकाणी अर्धवट थांबतो व काही ठिकाणी पूर्ण थांबतो. थांबणे यालाच विसावा किंवा विराम म्हणतात.

- (१) **पूर्णविराम** - जेथे एखादा विचार पूर्ण प्रकट झालेला दिसतो व बोलताना तसे दर्श विण्यासाठी आपण तेथे पूर्ण थांबतो. थांबण्याची स्वरूपात म्हणून (.) असे चिन्ह काढतात. त्याला पूर्ण विराम म्हणतात.

उदा. मिलाप बागेत धावतो. स्नेहलने फुले आणली. सलोख क्रिकेट खेळतो.

- (२) **अर्ध विराम** - वाक्यात ज्या ठिकाणी अधिक वेळ थांबावे लागते, परंतु बोलणे मात्र पूर्ण होत नाही. त्यासाठी (;) हे अर्धविराम चिन्ह वापरतात.

उदा. इयक्यात, आकाशात जिकडे तिकडे ढग दिसू लागले; थोड्याच वेळाने गारांचा वर्षाव होऊ लागला; त्या गारांच्या मान्याने डोक्यास टेंगळे आली; अशा कचाळ्यात आमचा सलोख सापडला.

- (३) **स्वल्पविराम** - वाक्यात जेथे थोडेसे थांबावे लागते, तथे(,) हे स्वल्पविराम चिन्ह देतात. वाक्यात नामे, सर्वनामे, विरोषणे, क्रियापदे इ समान जातीचे अनेक शब्द एकत्र आले तर अशा प्रत्येक शब्दापुढे स्वल्पविराम देतात.

उदा., अक्षयने बाजारातून केळी, द्राक्षे, अंजीर, अननस व कलिंगड ही फळे आणली.

- (४) **अपूर्ण विराम** - जेव्हा वाक्याच्या शेवटी एखादा तपशील द्यावयाचा असतो तेव्हा त्या तपशीलाच्या आधी (:) हे अपूर्ण विरामाचे चिन्ह वापरतात.

उदा. मुख्य ऋतू तीन आहेत: उन्हाळा, पावसाळा, हिवाळा.

अर्थदर्शक चिन्हे

- १) **प्रश्न चिन्ह** - प्रश्न विचारण्यासाठी प्रश्नार्थक वाक्याच्या शेवटी (?) हे चिन्ह वापरतात. त्याला प्रश्नचिन्ह म्हणतात.

उदा. तुमच्या हातात काय आहे ? तुम्ही कोणास विचारले ?

टीप - काही वाक्ये आपल्याला प्रश्नार्थक वाटतात. पण ती प्रश्नार्थक नसून आज्ञार्थक वाक्ये असतात.

उदा. - इंद्रधानुष्य म्हणजे काय, याचा स्तुलासा करा.

- २) **उद्गार चिन्ह** - मनातील हर्ष, आश्चर्य, दुःख इ. पैकी कोणती ही भावना व्यक्त करणाऱ्या शब्दांच्या शेवटी (!) हे उद्गार चिन्ह देतात. तसेच केवळ प्रयोगी शब्दही आपल्या मनातील विकार दाखविण्याकरिताच वाक्यात येतात. म्हणून केवळप्रयोगी शब्दापुढे व त्या वाक्यापुढे उद्गार चिन्ह देतात.

उदा. अरे बापरे ! केवढा मोठा साप हा !

ओहोहो ! किती उंच पतंग उडाला हा !

- ३) **अवतरण चिन्ह** - महत्त्वाचे शब्द किंवा शब्द समूह किंवा दुसऱ्यांचे म्हणणे (' ') ह्या किंवा (" ") ह्या चिन्हांने दर्शवित असतात.
शिक्षक म्हणतात, "मुलांनों, अथ्यासाकडे लक्ष द्या"
लो. टिळकांनी 'गीता रहस्य' हा अमोल ग्रंथ लिहिला.
- ४) **संयोग चिन्ह** - सामासिक शब्दातील प्रत्येक दोन पदामध्ये (-) ही स्वरूण असते, तिला संयोगचिन्ह असे म्हणतात.
उदा. हरि-हर, राम-कृष्ण, गंगा-यमुना इ.
- ५) **अपसारण चिन्ह किंवा स्पष्टीकरण चिन्ह** -
एस्वद्या गोष्टीचा स्तुलासा करावयाच्या वेळी (-) या चिन्हाचा उपयोग करतात, त्यास अपसारणचिन्ह म्हणतात.
उदा., - सलोस्व आज एक चित्र काढणार होता. पण - - -?
मिलाप एक गाणे गाऊन दास्वविणार होता, तेवढ्यात - - -?